

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Національний університет кораблебудування імені адмірала Макарова
Навчально-науковий педагогічний інститут імені В. О. Сухомлинського

Кафедра історії

«Допущений до захисту»

Завідувач кафедри Рижева Н. О.

Н.О.Р (підпис)

«13» *листопада* 2025 р.

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА
на здобуття ступеня вищої освіти «магістр»

на тему:

**Український націонал-комунізм у 1918–1921 рр. як дилема
національного відродження**

Виконав: студент 6852м групи

ШВ **Шевчук В. С.**
(підпис)

Керівник роботи:

Доктор історичних наук, в. о. професора

Н.М. **Буглай Н. М.**
(підпис)

Миколаїв 2025 р.

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Національний університет кораблебудування імені адмірала Макарова
Навчально-науковий педагогічний інститут імені В. О. Сухомлинського

Кафедра історії
Спеціальність 032 Історія та археологія
Освітня програма Історія та археологія

«ЗАТВЕРДЖУЮ»
Гарант освітньої програми
Нефьолов Д. В.
 (підпис)
« 15 » вересня 2025 р.

ЗАВДАННЯ
НА КВАЛІФІКАЦІЙНУ РОБОТУ

Студенту Шевчуку Валентину Сергійовичу

1. Тема роботи: «Український націонал-комунізм у 1918–1921 рр. як дилема національного відродження»

Керівник роботи: д.іст.н., в. о. професора Буглай Н. М.

Затверджені наказом ректора № 1383-УЧ від «26» листопада 2025 р.

2. Термін подання роботи: до 01.12.2025 р.

3. Вихідні дані по роботі: нормативно-правові акти, матеріали архівів, публікації преси, мемуаристика, фахова література, репозитарій університету.

4. Перелік питань, що належать до розробки (найменування розділів):

Розділ 1. Історіографія, джерельна база і методологія дослідження

Розділ 2. Ідеологія українського націонал-комунізму: генеза, відмінності, трансформація

Розділ 3. Крах українського націонал-комунізму та його історичне значення

5. Перелік презентаційних матеріалів: мультимедійна презентація

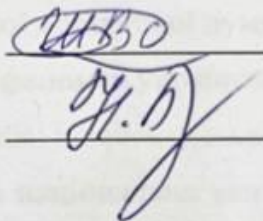
6. Дата видачі завдання: 20.09.2024 р.

КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН

№	Назва етапів роботи	Терміни виконання етапів роботи	Примітка
1	Вибір теми та ознайомлення керівника з планом кваліфікаційної роботи	Вересень 2024	Виконано

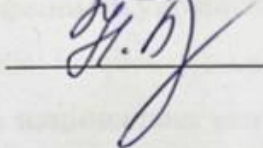
2	Визначення мети, завдань, об'єкта та предмета дослідження	Жовтень 2024	Виконано
3	Складання плану, підбір і опрацювання списку використаних джерел	Листопад 2024	Виконано
4	Написання вступу. Розділ 1. Історіографія, джерельна база і методологія дослідження	Грудень 2024	Виконано
5	Розділ 2. Ідеологія українського націонал-комунізму: генеза, відмінності, трансформація	Лютий 2025	Виконано
6	Розділ 3 Крах українського націонал-комунізму та його історичне значення Написання висновків, укладання списку використаних джерел та літератури. Оформлення магістерської роботи	Червень 2025	Виконано
7	Передача магістерської роботи рецензенту для рецензування	Вересень 2025	Виконано
8	Передача магістерської роботи науковому керівникові для написання відгуку	Жовтень 2025	Виконано
9	Попередній захист магістерської роботи	Листопад 2025	Виконано
10	Захист магістерської роботи	Грудень 2025	Виконано

Студент

Шевчук В. С.

Керівник роботи

Буглай Н. М.

АНОТАЦІЯ

Шевчук В. С. Український націонал-комунізм у 1918-1921 рр. як дилема національного відродження. Кваліфікаційна робота зі спеціальності 032 Історія та археологія освітньої програми «Історія та археологія». Миколаїв: НУК імені адмірала Макарова, 2025. 73 с.

В кваліфікаційній роботі здійснено комплексне вивчення феномена українського націонал-комунізму як особливого ідеологічного напрямку, що виник у процесі національного відродження та виявив глибинні суперечності між національним і соціальним у політичній думці початку ХХ ст.

Проаналізовано стан наукової розробки проблеми українського націонал-комунізму в історіографії, визначено рівень її вивченості; визначено джерельну базу дослідження; охарактеризовані теоретико-методологічні засади, на яких ґрунтується дослідження феномена націонал-комунізму.

Розкрито генезу та ідейні витоки українського націонал-комунізму, простежено вплив соціалістичних і національних традицій на його формування. Досліджено програмні засади та соціальну платформу українських націонал-комуністичних партій. Проаналізовано діяльність провідних представників українського націонал-комунізму у 1918-1921 рр. Висвітлено причини краху націонал-комуністичного руху та його історичне значення для української політичної думки.

Встановлено, що феномен українського націонал-комунізму у 1918-1921 рр. - це важлива спроба інтелектуальної еліти знайти модель суспільного устрою, де соціальне і національне могли б співіснувати. Хоча цей проект зазнав поразки, він залишив помітний слід у формуванні політичної культури України та її подальших пошуках шляху між Заходом і Сходом, між національною і соціальною ідеями.

Наукова новизна роботи полягає в тому, що український націонал-комунізм розглядається не лише як політичний феномен або опозиційна течія

в межах більшовизму, а як спроба створення самостійного проекту українського соціалізму. Дослідження комплексно аналізує цей рух як інтелектуальну реакцію на кризу традиційного націоналізму та універсалістського комунізму, як вияв прагнення до ідеологічного синтезу у добу революцій.

Практичне значення одержаних результатів полягає у можливості використання їх у навчальних курсах з історії України XX ст., історії політичної думки, історії соціалістичних рухів, а також у подальших дослідженнях проблеми взаємодії національних і соціальних ідеологій. Матеріали роботи можуть бути корисними для викладачів, студентів, дослідників політичних процесів та істориків ідей.

Ключові слова: ідеологічний синтез, національне відродження, політична ідеологія, соціалістичні рухи, українська політична думка, український націонал-комунізм, Українська народна республіка

ABSTRACT

Shevchuk V. S. Ukrainian National Communism in 1918-1921 as a Dilemma of National Revival. Qualification paper in specialty 032 History and Archaeology, educational program “History and Archaeology.” Mykolaiv: Admiral Makarov National University of Shipbuilding, 2025. 73 p.

The qualification paper provides a comprehensive study of the phenomenon of Ukrainian national communism as a distinct ideological trend that emerged during the period of national revival and revealed profound contradictions between the national and the social dimensions in the political thought of the early twentieth century.

The research analyzes the historiographical development of the problem of Ukrainian national communism and determines the degree of its scholarly exploration; defines the source base of the study; and characterizes the theoretical and methodological foundations underlying the analysis of the phenomenon of national communism.

The genesis and ideological origins of Ukrainian national communism are revealed, and the influence of socialist and national traditions on its formation is traced. The paper examines the programmatic principles and social platform of Ukrainian national-communist parties, analyzes the activities of the leading representatives of Ukrainian national communism in 1918-1921, and highlights the reasons for the collapse of the national-communist movement as well as its historical significance for Ukrainian political thought.

It is established that the phenomenon of Ukrainian national communism in 1918-1921 represents an important attempt by the intellectual elite to find a model of social order in which the social and the national could coexist. Although this project ultimately failed, it left a significant imprint on the formation of Ukraine's political culture and its ongoing search for a path between East and West, between national and social ideals.

The scientific novelty of the research lies in the fact that Ukrainian national communism is examined not merely as a political phenomenon or an oppositional current within Bolshevism, but as an attempt to create an independent project of Ukrainian socialism. The study provides a comprehensive analysis of this movement as an intellectual response to the crisis of traditional nationalism and universalist communism, and as an expression of the aspiration toward ideological synthesis in the revolutionary era.

The practical significance of the obtained results consists in the possibility of their use in academic courses on the history of Ukraine in the 20th century, the history of political thought, and the history of socialist movements, as well as in further research on the interaction between national and social ideologies. The materials of the paper may be useful for teachers, students, researchers of political processes, and historians of ideas.

Keywords: *ideological synthesis, national revival, political ideology, socialist movements, Ukrainian political thought, Ukrainian national communism, Ukrainian People's Republic.*

ЗМІСТ

ВСТУП.....	9
РОЗДІЛ 1 ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА І МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	14
1.1 Стан наукової розробки теми.....	14
1.2 Джерельна база.....	17
1.3 Теоретико-методологічні засади дослідження.....	19
РОЗДІЛ 2 ІДЕОЛОГІЯ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛ-КОМУНІЗМУ: ГЕНЕЗА, ВІДМІННОСТІ, ТРАНСФОРМАЦІЯ.....	25
2.1 Поняття націонал-комунізму: виникнення, джерела, інтелектуальні витоки, особистості.....	25
2.2 Програмні засади та соціальна платформа націонал-комунізму.....	34
2.3 Аналіз діяльності українських націонал-комуністичних партій в 1918-1921 рр.....	40
РОЗДІЛ 3 КРАХ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛ-КОМУНІЗМУ ТА ЙОГО ІСТОРИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ.....	57
3.1 Натиск радянської влади: репресії, адміністративний тиск, політична дискредитація.....	57
3.2 Історичне значення українського націонал-комунізму.....	62
ВИСНОВКИ.....	72
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	78

ВСТУП

Актуальність дослідження. Період 1917-1921 рр. є одним із найскладніших і водночас найдинамічніших у новітній історії України. Це доба визвольних змагань, соціальних революцій, ідеологічних експериментів, що сформували підґрунтя для подальших процесів національної самоідентифікації. У цьому вирі політичних і соціальних трансформацій народжується феномен, який поєднував у собі два, на перший погляд, несумісні начала – національне та комуністичне. Український націонал-комунізм став спробою поєднати соціалістичну ідею із національним відродженням, знайти «третій шлях» розвитку, який дозволив би українському народові реалізувати ідеали соціальної справедливості, не втрачаючи при цьому своєї національної самобутності.

Актуальність дослідження зумовлена кількома чинниками. По-перше, феномен українського націонал-комунізму досі залишається недостатньо осмисленим у науковому дискурсі. Попри наявність окремих досліджень, присвячених його ідеологічним витокам або політичним проявам, цілісного аналізу цього явища як складової процесу національного відродження початку ХХ ст. бракує. По-друге, звернення до досвіду українських націонал-комуністів дозволяє краще зрозуміти природу суперечностей між національними прагненнями і соціалістичними ідеалами, які визначали політичний вибір української інтелігенції у добу революцій. По-третє, сучасна Україна, перебуваючи в умовах гібридної війни, інформаційного тиску та пошуку власної ідеологічної моделі, потребує нового осмислення історичних уроків взаємодії національного і соціального факторів, аби уникнути повторення минулих помилок.

Націонал-комунізм в Україні не був просто локальною ідеологічною течією чи випадковим відгалуженням від загальноросійського комуністичного руху. Він став виразом прагнення українських інтелектуалів і частини

політичного проводу поєднати ідею соціальної революції з ідеєю національної державності. Його поява була закономірною реакцією на невідповідність між централізаторською політикою більшовицького режиму та реальними потребами українського суспільства, яке прагнуло зберегти свою культурну, політичну і мовну самобутність у межах нової соціалістичної формації.

Проблема українського націонал-комунізму тісно пов'язана з ширшим контекстом європейських ідейних пошуків початку ХХ ст. - із кризою класичного марксизму, формуванням теорій «національного соціалізму» у Східній Європі, трансформацією понять «народ», «державна», «клас» у добу революцій. Для українського руху ці процеси мали особливе значення, адже вони накладалися на боротьбу за національну незалежність, що унеможливлювало просте копіювання російських чи західноєвропейських моделей соціалізму. Українські діячі - Микола Хвильовий, Василь Еллан-Блакитний, Олександр Шумський, Григорій Гринько, Микола Скрипник - намагалися виробити власну доктрину, яка б поєднувала соціальну революцію з національною емансипацією.

У цьому сенсі український націонал-комунізм виступає як ідейна дилема. З одного боку, він засвідчує прагнення частини української інтелігенції інтегруватися у нову соціалістичну реальність, пристосувавши її до національних умов. З іншого – виявляє глибокі суперечності між універсалістською суттю комуністичної ідеології, що заперечувала національну специфіку, і потребою українського суспільства у власній політичній суб'єктності. Ця дилема визначила трагічну долю націонал-комуністичного руху, який, попри короткий період піднесення, був знищений радянською владою у 1920-х рр., а його провідники зазнали політичних переслідувань та репресій.

Наукове осмислення українського націонал-комунізму як складного соціокультурного феномена дає змогу розширити розуміння механізмів національного відродження та причин його невдач у 1918-1921 рр. Саме в цей період відбувається гостра боротьба між різними моделями української

державності – ліберально-демократичною, соціал-демократичною, більшовицькою, анархістською. На цьому ідейному полі націонал-комунізм став однією з альтернатив, яка намагалася об'єднати ідеали соціальної рівності та національної незалежності. Його короткотривале існування та подальший крах є важливим уроком для історії української політичної думки.

Об'єктом дослідження є процес формування та розвитку ідеології українського націонал-комунізму в контексті національного відродження 1918-1921 рр.

Предметом дослідження виступає сукупність політичних ідей, програмних документів, суспільно-політичної діяльності українських націонал-комуністів, що відображали їхню спробу поєднати соціалістичні та національні цінності.

Метою дослідження є комплексне вивчення феномена українського націонал-комунізму як особливого ідеологічного напрямку, що виник у процесі національного відродження та виявив глибинні суперечності між національним і соціальним у політичній думці початку ХХ ст.

Для досягнення цієї мети передбачено виконання таких основних завдань:

1. Проаналізувати стан наукової розробки проблеми українського націонал-комунізму в історіографії та визначити рівень її вивченості.
2. Визначити джерельну базу дослідження, окреслити основні типи документів, публіцистичних і літературних текстів, що висвітлюють становлення націонал-комуністичної ідеології.
3. Охарактеризувати теоретико-методологічні засади, на яких ґрунтується дослідження феномена націонал-комунізму.
4. Розкрити генезу та ідейні витоки українського націонал-комунізму, простежити вплив соціалістичних і національних традицій на його формування.
5. Дослідити програмні засади та соціальну платформу українських націонал-комуністичних партій.

6. Проаналізувати діяльність провідних представників українського націонал-комунізму у 1918-1921 рр.

7. Висвітлити причини краху націонал-комуністичного руху та оцінити його історичне значення для української політичної думки.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють 1918-1921 рр. – період активного становлення та розвитку націонал-комуністичного руху, який збігається із завершальним етапом визвольних змагань і формуванням радянської влади в Україні.

Територіальні межі охоплюють територію Української Народної Республіки, Української Держави гетьмана Скоропадського та радянської України.

Методологічна основа дослідження спирається на принципи історизму, об'єктивності, системності та міждисциплінарності. Використано методи історико-порівняльного аналізу, ідейно-концептуального підходу, історико-біографічний та контент-аналіз текстів. Застосовано також елементи дискурс-аналізу для вивчення мови ідеологічних текстів націонал-комуністів як відображення їхніх ціннісних орієнтацій.

Наукова новизна роботи полягає в тому, що український націонал-комунізм розглядається не лише як політичний феномен або опозиційна течія в межах більшовизму, а як спроба створення самостійного проекту українського соціалізму. Дослідження комплексно аналізує цей рух як інтелектуальну реакцію на кризу традиційного націоналізму та універсалістського комунізму, як вияв прагнення до ідеологічного синтезу у добу революцій.

Практичне значення одержаних результатів полягає у можливості використання їх у навчальних курсах з історії України XX ст., історії політичної думки, історії соціалістичних рухів, а також у подальших дослідженнях проблеми взаємодії національних і соціальних ідеологій. Матеріали роботи можуть бути корисними для викладачів, студентів, дослідників політичних процесів та істориків ідей.

Таким чином, обрана тема має не лише історико-пізнавальне, а й сучасне політичне та культурне значення. Дослідження українського націонал-комунізму дає змогу глибше усвідомити драматизм вибору української інтелігенції у добу революцій, зрозуміти причини невдач національного відродження і водночас побачити, що навіть у найскладніших обставинах українська політична думка шукала шляхи поєднання соціальної справедливості з ідеєю національної свободи.

Апробація результатів дослідження. Матеріал кваліфікаційної роботи пройшов апробацію на міжрегіональній науково-практичній студентській конференції «Актуальні проблеми розвитку країн світу: історія, освіта, культура» (м. Миколаїв, 25 жовтня 2024 р.), всеукраїнській науково-практичній конференції «Актуальні проблеми історії та археології: регіональний та глобальний вимір» (м. Херсон, 22 травня 2025 р.), XIII-й Всеукраїнській науково-методичній конференції «Миколаївщина і Північне Причорномор'я: історія та сучасність. До 200-річчя пам'яті Андреаса Аркаса» (м. Миколаїв, 17 жовтня 2025 р.), а також у форматі двох публікацій у збірниках наукових праць «Історичні штудії» (Випуск 2, 3).

Структура роботи. Магістерська дипломна робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків та списку використаних джерел і літератури.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА І МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1 Стан наукової розробки теми

Історіографія українського націонал-комунізму формувалася нерівномірно, залежно від політичних обставин та наукового контексту. Впродовж ХХ століття вона проходила шлях від ідеологічного замовчування й спрощення до багатопланового аналізу як складного соціополітичного і культурного феномена. Комплексний історіографічний аналіз засвідчує, що лише в пострадянський період утвердилася наукова традиція об'єктивного вивчення націонал-комунізму, зокрема його теоретичних засад, програмних документів та інтелектуальної спадщини [10, с. 24].

У радянський період (1920-1980-ті рр.) тема українського націонал-комунізму в офіційній історіографії практично не досліджувалася або ж подавалася у виключно негативному ключі. Ідеологічні ярлики на кшталт «націонал-ухильництва» чи «буржуазного націоналізму» використовувалися для дискредитації українських лівих, які прагнули поєднати соціалістичні ідеали з національним відродженням. Як влучно зауважує Касьянов, у сталінському дискурсі «націонал-ухильництво» слугувало «міфологемою», що легітимізувала репресії та підозру до будь-яких автономістських проявів серед союзних республік [12, с. 57]. Систематичне виключення феномену націонал-комунізму з публічного обговорення сприяло формуванню спотвореного історичного наративу, який ототожнював будь-яке національне прагнення з антирадянською діяльністю. Поза межами УРСР питання українського націонал-комунізму набуло більшого осмислення. Зокрема, у творах еміграційних і діаспорних істориків 1960-1980-х років простежується намагання звільнити тему від ідеологічної заангажованості. Іван Майстренко

у фундаментальній праці «Історія Комуністичної партії України» (1979) окреслив наявність в КП(б)У течій, які можна класифікувати як націонал-комуністичні, хоча сам автор ще не використовував термін у сучасному значенні. Тарас Гунчак наполягав на питомо українському характері націонал-комуністичного руху, зауважуючи, що він отримав підтримку серед значної частини українського населення й виник не як «прокремлівський» проект, а як внутрішньоукраїнський ідеологічний пошук (Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ століття, 1993). Подібну позицію займали Іван Лисяк-Рудницький, Любомир Винар та Ісаак Мазепа, які в еміграції намагалися пояснити націонал-комунізм як феномен політичного синтезу, що був відповіддю на імперський тиск з боку Москви. Винар у праці «Українська історіографія та національне відродження» (1982) зазначав, що ліві течії в українському русі заслуговують на глибше вивчення саме через складність їхнього поєднання соціального й національного начала. Період «перебудови» наприкінці 1980-х років започаткував поступову реабілітацію теми в науковому дискурсі на теренах радянської України. Першим кроком стало академічне осмислення діяльності окремих діячів. Водночас літературознавчі студії Миколи Жулинського, Оксани Забужко та інших відкрили новий вимір - аналіз впливу націонал-комуністичних ідей на культурну політику доби, передусім у контексті феноменів «хвильовизму» (Хвильовий М., Твори, т. 1, 1990;) та «скрипниччини» (Скрипник М., Вибрані твори, 1991).

У 1990-ті роки, після здобуття Україною незалежності, українська історична наука звернулася до переосмислення націонал-комунізму як частини вітчизняного інтелектуального спадку. У цей час з'явилися ґрунтовні роботи В. Верстюка (Махновщина, 1992), Р. Пирога (Українське питання в політиці більшовиків, 1993), Ю. Шаповала (Україна 20-50-х років, 1993) та інших, які спиралися на нововідкриті архівні матеріали. У цьому ж періоді важливою стала аналітика В. Солдатенка, зокрема його пізніші узагальнення у монографії Націонал-комунізм і українська революція (2017), де розглядалися концептуальні передумови виникнення руху, його організаційне

оформлення та політична еволюція. Починаючи з 2000-х років, дослідники звертаються до глибших ідейно-філософських та компаративних студій. У монографіях Тетяни Бевз (Національне питання в політиці більшовиків, 2008), Галини Дичковської (Український націонал-комунізм, 1998), Ірини Гирич (Ідея України у європейському контексті, 2011) націонал-комунізм тлумачиться як складна спроба політичної трансформації радянського проекту через українську призму. Дослідниця Т. Бевз зосередилася на питаннях федералізму й спроб націонал-комуністів надати УСРР рівноправний статус у складі СРСР, зокрема через вимоги автономізації КП(б)У. Г. Васильчук, узагальнюючи здобутки історіографії, наголосив, що сучасне вивчення українського націонал-комунізму характеризується переходом від фактографії до структурного й порівняльного аналізу (Васильчук Г., 2007). А. Єрмоленко у праці Націонал-комунізм в Україні: спроба політичного синтезу показав глибоку ідейну амбівалентність руху, що поєднував революційну риторику з національним патріотизмом.

Низка сучасних авторів проводять ідейну реконструкцію програм українських націонал-комуністичних партій: боротьбистів, УКАП(б), УКП(б), акцентуючи на їхній спробі утвердити власний шлях у соціалістичній модернізації України.

Попри значні наукові досягнення, у сучасній історіографії залишаються нерозкриті напрями досліджень. Насамперед, вимагає осмислення культурно-ідеологічний вплив націонал-комуністичних ідей на українське мистецтво й масову свідомість 1920-х років (Жулинський М., Замковий В., Срібняк І.). Крім того, актуальними є дослідження соціальної бази руху - географія поширення ідей, рівень підтримки серед різних соціальних груп, а також порівняльний аналіз із подібними рухами в інших республіках СРСР

Історіографія українського націонал-комунізму еволюціонувала від ідеологічно заангажованого замовчування до глибокого міждисциплінарного аналізу. Наявні студії відкривають багатовимірну картину цього феномену,

проте вимагають подальших досліджень, зокрема в аспектах регіонального, соціального і культурного вимірів. Така перспектива відповідає не лише викликам сучасної гуманітаристики, а й завданню осмислення складної історії української політичної думки ХХ століття [18, с. 41].

Отже, проведений аналіз дозволяє стверджувати, що історіографія українського націонал-комунізму пройшла складний шлях - від замовчування й ідеологічної деформації у радянську добу до комплексного, міждисциплінарного осмислення в сучасній науці. Якщо радянська історіографія трактувала націонал-комунізм як «відхилення» і «націоналістичну загрозу», то дослідження еміграційних, а згодом незалежних українських істориків повернули цьому явищу статус самостійного ідеологічного та політичного феномена. В пострадянський період науковий інтерес до теми поглибився: від фактологічного опису партій і діячів до структурного аналізу їхніх ідей, програм і культурного впливу.

Таким чином, сучасна історіографія розглядає український націонал-комунізм як важливий інтелектуальний напрям у розвитку української політичної думки ХХ століття, водночас залишаючи простір для подальших студій у соціокультурному та порівняльному вимірах.

1.2 Джерельна база

Першоджерела революційної доби. Головними джерелами є офіційні партійні документи та публікації безпосередніх учасників Української революції 1917-1921 рр. На Першому з'їзді КП(б)У (липень 1918) ухвалили *Декларацію організаційного комітету*, що проголосила «рівноправність України з Росією при їхньому федеративному зв'язку» та вільний розвиток «національних форм пролетарської культури на Україні». Ідеологічну основу націонал-комунізму становлять праці самих діячів руху. Зокрема, книга В. Шахрая під псевдонімом В. Скоровстанського *«Революція на Україні»*

(Саратов, 1918) і співавторська праця С. Мазлаха й В. Шахрая *«До хвилі: Що діється на Україні і з Україною»* (Саратов, 1919; 2-ге вид. - Нью-Йорк, 1967) містять ключові ідейні засади течії. О. Шумський у мемуарах прямо констатує: «Я прийшов до комунізму з українського національного руху...» [58, с. 314], що підкреслює синтез національних і соціалістичних ідеалів. Праця *«До хвилі»* вважається першим «маніфестом» українського націонал-комунізму - її автори виклали програму побудови незалежної республіки з власною партією та армією. Оригінальні тексти Шахрая і Мазлаха (та цитати з них) аналізуються в сучасній літературі як джерело вивчення ідеологічних протиріч того часу.

Періодична преса та партійні документи. Велику інформаційну цінність мають газети й журнали того часу, особливо партійні видання. Наприклад, газета *«Трудова громада»* (1917-1919) - орган Української партії лівих соціалістів-революціонерів (боротьбистів) - містила статті О. Шумського та інших ідеологів, що демонстрували поєднання націоналістичних і комуністичних ідей. УПСР(б) видавала журнал *«Трудова республіка»* (1918-1919), а УКП - власні листівки й брошури. Ці публікації зафіксували практичні кроки націонал-комуністичних груп у період формування українських радянських органів. Крім того, внутрішні документи партій і радянського уряду (протоколи партійних з'їздів і зібрань ЦК, рішення Політбюро, декрети рад) збереглися в архівах. Сучасні дослідники вивчають їх через публікацію архівних справ і цитування матеріалів. Так, наприклад, історики використовують фонди Центрального державного архіву громадських об'єднань України (зокрема фонд 3305, опис 1, справа 9) та конкретні номери пресових органів (наприклад, *«Трудова громада»* від 4 листопада 1919 р.) для відтворення організаційних і соціокультурних аспектів руху [32, с. 145].

Мемуари та пізні спогади учасників. У науковій літературі широко опрацьовуються мемуари, щоденники і листи безпосередніх учасників революції. Наприклад, праці Степана Скрипника, Михайла Грушевського, Павла Піузенка (Василя Скоровстанського) та інших містять згадки про їхню

участь у лівих соціалістичних групах і власні погляди на події. Ці свідчення дозволяють уточнити мотивацію та позиції націонал-комуністів. Зокрема, пізніші публікації й приватні листи уточнюють програмні ідеї, викладені Шахраєм і Мазлахом. Сучасні дослідження (зокрема монографії Т. Бевз 2010, М. Васильчука 2010) активно цитують ці історичні тексти й спогади, щоб показати ідеологічні відмінності націонал-комуністів від офіційної більшовицької лінії.

Аналіз сучасних праць. Усі названі джерела опрацьовуються у сучасних історичних дослідженнях, які поєднують архівні документи, газетно-журнальні матеріали та ретроспективні письмові свідчення. Як відзначено в енциклопедичних виданнях, ці роботи допомагають виявити суперечливість націонал-комуністичної ідеології - спроби поєднати комуністичні утопічні прагнення з національною незалежністю України. Завдяки тому, що сучасні історики використовують цілісні архівні фонди та видання (часто опубліковані вже в післяперебудовний період) і ґрунтовно аналізують документи, можна реконструювати ідейні, політичні, соціальні та культурні аспекти українського націонал-комунізму в повному обсязі.

Отже, підсумовуючи викладене, можна зробити висновок що джерельна база дослідження українського націонал-комунізму вирізняється багат шаровістю та репрезентативністю. Вона охоплює офіційні партійні документи, пресові публікації, програмні тексти діячів руху, архівні фонди й мемуарну спадщину учасників революції 1917-1921 рр. Саме поєднання цих джерел дозволяє простежити не лише еволюцію політичних рішень, а й формування ідейного синтезу між національним і соціалістичним початками.

1.3 Теоретико-методологічні засади дослідження

Вивчення феномену українського націонал-комунізму вимагає застосування комплексного методологічного підходу. **Історичний метод**

передбачає ретельний хронологічний аналіз подій 1917-1921 рр. та відновлення політичних передумов виникнення націонал-комуністичних ідей. Дослідники користуються широким колом джерел - архівними документами, мемуарами, преси - щоб простежити, як універсальні принципи соціалізму набували «національного забарвлення» в українських реаліях. Зокрема, у сучасних роботах наголошується, що для об'єктивного відтворення «багатовекторних» подій революції слід залучати мемуари представників усіх полярних сил. Такий підхід дозволяє врахувати різні погляди на події, від полеміки між національно орієнтованими соціалістами та більшовиками до спостережень учасників білого руху чи селянського повстання. Історичний метод, доповнений критичною інтерпретацією джерел, виокремлює не лише послідовність фактів, а й логіку перетворень - зокрема, конфлікт між централізаційними вимогами Москви та прагненням української автономії [32, с. 63].

Порівняльно-історичний аналіз дає змогу співставити український досвід з більшовицькою доктриною та аналогічними рухами в інших країнах. Так, використання компаративістики сприяє зіставленню конкретно-історичних концепцій і процесів, виявленню спільних рис та унікальних відмінностей. Наприклад, націонал-комуністи України - як і їхні колеги у колоніальних суспільствах - наполягали, що комунізм повинен враховувати національні особливості і не уніфікуватися за російським зразком. У порівнянні з офіційною більшовицькою лінією це давало змогу висвітлити, як «універсальні соціалістичні ідеї» трансформувалися під впливом національного контексту. Наприклад, порівняння ідеології українських націонал-комуністів із ленінським підходом підкреслює, що вони бачили всесвітню революцію як засіб національного модернізаційного «добудування» і ліквідації соціального та національного гноблення. Такий аналіз дозволяє також виміряти масштаби утисків автономії та спротив цим процесам у різних регіонах.

Міждисциплінарні підходи включають залучення суміжних гуманітарних дисциплін. Зокрема, **історія ідей** допомагає показати, як ключові діячі націонал-комуністичного руху поєднували марксистські й націоналістичні ідеї. У праці сучасних дослідників показано, що такі теоретики, як Василь Шахрай і Сергій Мазлах, у своєму трактуванні визвольного руху використовували колоніально-антиімперіалістичні аргументи (зокрема описуючи Східну Україну «російською колонією»). **Політологічний аналіз** розглядає націонал-комунізм як стратегічну політичну ініціативу: формування партійних структур і програм, взаємодію з радянськими та місцевими інститутами влади. Хоча прямих цитат із політологічних праць у цьому розділі немає, звести підсумок можна уявити так: націонал-комуністи намагалися побудувати організаційно самостійні комуністичні партії або фракції (наприклад, КОМУН і КПЗУ) з власними постановами щодо автономії й українізації. **Соціологічний підхід** спрямований на аналіз соціальної бази руху - ролі українських робітників, селян, інтелігенції у поширенні лівих ідей з національним забарвленням. Він акцентує увагу на умовах життя різних груп населення й на тому, як ці умови формували запити на самовизначення під час революції. Таким чином, вивчення соціальної структури суспільства допомагає пояснити, чому націонал-комунізм міг впливати на певні верстви і втрачати підтримку в інших [8, с. 142].

Застосування **постколоніальної критики** відкриває нові ракурси аналізу: розглядає український націонал-комунізм через призму колоніальної історії України. Цей підхід висвітлює, що націонал-комуністи бачили Україну під подвійним «білорусько-червоним» тиском імперії і намагалися цьому протистояти. Як наголошує С. Грабовський, в Україні на ранніх етапах націонал-комунізм мав виразний антиколоніальний характер та «намагався протидіяти російському як «білому», так і «червоному» імперіалізму». Цей підхід дозволяє підкреслити, що ідеї соціальної рівності і прогресу уявлялися націонал-комуністам органічно пов'язаними з українською ідентичністю і

незалежністю. З погляду постколоніальної критики, боротьба за національну автономію була невід'ємною складовою соціалістичних гасел - так, націонал-комуністи вважали, що встановлення комуністичного ладу прирівняє Україну у правах до Росії і «призведе до знищення як соціального, так і національного гноблення».

Поєднання цих методів забезпечує комплексне розуміння українського націонал-комунізму. Історичний метод окреслює конкретні умови української революції 1917-1921 рр., компаративістський підхід виявляє відмінності від московської моделі та інтерпретує їх у порівняльній перспективі, а міждисциплінарні та постколоніальні аналізи поглиблюють розуміння ідеологічного наповнення руху. З точки зору низки сучасних дослідників, український націонал-комунізм був радше «спробою побудови суспільства, в якому соціалістичні ідеали та національна самобутність взаємодіють». При цьому протиріччя між централізаційною політикою Москви та вимогами національної автономії зумовили поступову зміну політичного курсу України початку 1920-х років [9, с. 211].

Отже, підсумовуючи викладене, можна зробити висновок, що теоретико-методологічні засади дослідження українського націонал-комунізму спираються на принципи історизму, об'єктивності, системності та міждисциплінарності. Вони передбачають застосування історичного, порівняльно-історичного, соціологічного, політологічного та постколоніального підходів, що дозволяє глибше розкрити сутність цього явища. Такий підхід забезпечує цілісне бачення націонал-комунізму як форми поєднання соціалістичних і національно-визвольних ідей, відображаючи його еволюцію в умовах української революції 1917-1921 рр.

У результаті проведеного дослідження встановлено, що в межах розділу окреслилася цілісна картина становлення теми, її джерельного підґрунтя та методологічних підходів, яка дає змогу розглядати український націонал-комунізм не як маргінальний епізод, а як самостійний інтелектуально-політичний феномен революційної доби. Еволюція історіографії від

ідеологічного стигматизування до багатовимірного аналізу виявила інерцію радянських схем і водночас - поступове визволення від них завдяки еміграційним студіям та пострадянським дослідженням, що розширили проблемне поле від персоналій і фактографії до структурних, порівняльних і культурологічних інтерпретацій. Саме ця інтелектуальна траєкторія задає рамку подальшого аналізу змісту явища: ідей, програм, соціальної бази та практик націонал-комуністичних груп.

Джерельна база, розглянута в підрозділі, демонструє її складну багатопланову структуру та взаємодоповнюваність. Поєднання нормативно-партійних актів, пресових матеріалів, програмних текстів провідних діячів, мемуарів і архівних фондів дає змогу простежити взаємозв'язок між «верхнім» рівнем політичних рішень і концепцій та «низовими» формами політичної активності й мобілізації. Водночас важливо наголосити, що масив першоджерел не обмежується ідейними деклараціями, а розкриває внутрішні напруження доби - суперечності між задекларованим федералізмом і фактичною централізацією, між інтернаціоналістською риторикою та прагненням до національного самовираження і правової суб'єктності. Поєднання офіційних матеріалів із періодикою та особистими свідченнями створює можливість реконструювати механізми трансформації соціалістичної доктрини в українському контексті - від формулювання вимог автономії до спроб інституційного оформлення окремих партійних структур.

Методологічна рамка розділу доводить продуктивність синтезу історизму, компаративістики, соціологічного, політологічного та постколоніального підходів. Хронологічне простеження подій, зіставлене з аналогічними процесами в інших національних рухах, дозволяє виявити як спільні для постімперських суспільств патерни, так і специфіку українського випадку - орієнтацію на поєднання соціальної емансипації з національним самовизначенням. Соціологічний вимір уможливорює розуміння того, чому ідеї здобували підтримку серед селянства й інтелігенції, тоді як постколоніальна оптика виводить на рівень аналізу структури нерівності між центром і

республікою, демонструючи, як імперська логіка відтворювалася у «червоній» модифікації. Політологічне прочитання, своєю чергою, переводить дискусію від суто ідейної площини до інституційної: хто і як намагався перетворити програмні настанови в організаційну реальність, і чому ці спроби наштовхувалися на системні обмеження.

Сукупність виявлених результатів дозволяє зробити узагальнення аналітичного рівня. По-перше, історіографічна динаміка демонструє, що адекватне розуміння націонал-комунізму можливе лише за умови виходу за межі бінарних опозицій «інтернаціоналізм - націоналізм» і «лояльність - опозиція»: ідеться про політичний проект, який у власній логіці поєднував класові та національні цілі. По-друге, джерельний масив фіксує не випадковість, а послідовність ідейних формулювань - від ранніх декларацій до програмних вимог окремої партії, армії, культурної політики - що засвідчує внутрішню цілісність і прагнення до інституціоналізації. По-третє, мультидисциплінарна методика показує, що поразка цього проекту пояснюється не «ідеологічною химерою», а структурною несумісністю між імперським типом центр-периферійного управління та федеративною моделлю, яку артикулювали українські ліві.

У такій перспективі розділ виконує подвійну функцію: очищує поле дослідження від ідеологічних нашарувань і пропонує інструментарій для подальшого аналізу змісту явища.

РОЗДІЛ 2

ІДЕОЛОГІЯ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛ-КОМУНІЗМУ: ГЕНЕЗА, ВІДМІННОСТІ, ТРАНСФОРМАЦІЯ В 1946-1965 рр.

2.1 Поняття націонал-комунізму: виникнення, джерела, інтелектуальні витoki, особистості

Український націонал-комунізм - це національно орієнтована течія в комуністичному русі, що виникла в Україні у 1917-1920 рр. на хвилі революційних подій. Її ідеологи прагнули поєднати соціалістичні ідеї з боротьбою за національне визволення, вважаючи, що побудова комуністичного ладу має привести до ліквідації не лише соціального, а й національного гноблення. На противагу ортодоксальному більшовизму, який проголошував інтернаціоналізм і централізм, націонал-комуністи наполягали, що комунізм не слід уніфікувати за російським зразком - його потрібно пристосовувати до специфічних умов кожної нації. Фактично, українські націонал-комуністи намагалися знайти компроміс між двома, на перший погляд, суперечливими цілями: соціальною справедливістю (усуненням класової нерівності) та утвердженням національної незалежності українського народу[14, с. 21].

Історичні витoki та передумови руху. Витoki українського націонал-комунізму сягають складної доби Першої світової війни та Української революції 1917-1921 років, коли крах старих імперських структур відкрив простір для національно-визвольних змагань, і нових соціально-політичних орієнтирів. З одного боку, відбулося широке проникнення марксистських ідей у середовище українських робітників, селян та інтелігенції - зростало прагнення до соціальної рівності, ліквідації класової експлуатації та здійснення революційних змін. З іншого боку, стрімко підносилося

національна свідомість: українці вимагали культурної самобутності, політичної автономії та зрештою створення власної державності. Поява феномену націонал-комунізму стала можливою саме на перетині цих двох процесів. Як відзначають дослідники, націонал-комунізм в Україні виник під впливом **двох ключових обставин**: по-перше, тісного зв'язку українського національного руху з соціалістичними ідеями, а по-друге - порушення радянською Росією державних і національно-культурних прав України. Тобто частина діячів українського визвольного руху, розчарувавшись у слабкості або поразках традиційних національних партій, побачила вихід у співпраці з більшовиками на ґрунті спільної соціальної програми. Вони сподівалися, що союз із радянською владою дасть змогу захистити українські інтереси - *“пролетарська революція”* нібито мала принести не тільки соціальне визволення, а й реалізувати право України на самовизначення [29, с. 64].

Ідеологія націонал-комунізму формувалася як спроба синтезувати марксистську доктрину з ідеями національного відродження. Націонал-комуністи виходили з марксистського постулату про необхідність знищення експлуатації та встановлення суспільної рівності, проте наголошували, що це має відбуватися з урахуванням національної специфіки. Вони вірили, що соціалістична революція в Україні повинна усунути як соціальне гноблення, так і колоніальну залежність, тобто *“дві революції в одній”*. В програмових засадах українських націонал-комуністів центральне місце займала вимога створення **незалежної Української радянської республіки** із власним урядом, окремою Червоною армією та під керівництвом організаційно самостійної комуністичної партії. Таким чином, вони прагнули інституційно оформити в Україні радянську владу, яка була б повністю рівноправною з російською, а не підпорядкованою їй. Ці ідеї набули популярності не лише серед членів українських комуністичних партій (як-от боротьбистів чи «укапістів» - Української комуністичної партії незалежників), а й серед частини українців-більшовиків у складі РКП(б). Найбільш відомі представники цієї течії з більшовицького табору - Микола Скрипник, Юрій

Лапчинський, Сергій Мазлах, Василь Шахрай та інші. Символічною подією стало видання на початку 1919 року в Саратові книги С.Мазлаха і В.Шахрая **«До хвилі: Що діється на Україні і з Україною»**, яка фактично стала маніфестом українського націонал-комунізму [58, с. 315]. У цій праці автори різко критикували шовіністичну національну політику більшовицького центру щодо України та стверджували, що є два взаємовиключні варіанти: **або** Україна є незалежною радянською республікою з власним урядом і партією, **або** вона лишається колоніальною «Південною Росією» без права на самостійність. Мазлах і Шахрай, будучи тоді членами більшовицької партії, за висловлення таких поглядів були виключені з РКП(б) в червні 1919 року, а їхня книга піддала анафемі московський центр. Втім ідеї, викладені в **«До хвилі: Що діється на Україні і з Україною»**, продовжували ширитися серед українських лівих кіл - вони стали своєрідною доктринальною основою для всіх, хто намагався поєднати соціалізм з ідеєю національно-державного відродження України.

Важливо підкреслити, що українські націонал-комуністи залишалися марксистами-ленінцями в економічних і соціальних питаннях, проте виступали проти імперської тенденції більшовизму. В їхній ідеології чітко проявилось **неприйняття великоруського націонал-більшовизму** - тобто шовіністичного переконання, що російська культура і політичне керівництво мають бути домінуючими у всьому СРСР. Натомість українські діячі вимагали рівноправності і пріоритетного розвитку української мови та культури в межах радянської моделі. Це знайшло відображення у політиці «українізації» (частина загальносоюзної коренізації), яка була проголошена в 1923 році. Завдяки цій політиці українська мова запроваджувалася в державних установах, освіті, пресі та культурному житті, що, за задумом націонал-комуністів, мало закріпити національну самобутність України навіть під радянською владою. Отже, ідеологічна база українського націонал-комунізму визначалася як прагнення побудувати справедливий соціалістичний лад *без втрати національної індивідуальності*. Це відрізняло його від офіційної

більшовицької лінії, яка переважно ігнорувала або недооцінювала національне питання [9, с. 45].

Український націонал-комунізм не був формалізований як окрема єдина партія (поза короткочасним існуванням кількох невеликих партій), але представлений цілою плеядою політичних діячів, які в різний спосіб втілювали його ідеї. Сучасні історики зараховують до українських націонал-комуністів дві групи персоналій: *по-перше*, колишніх членів українських самостійних лівих партій - передусім **боротьбистів** (ліве крило УПСР) та членів Української комуністичної партії (УКП-незалежників); *по-друге*, частину діячів більшовицької КП(б)У, які, лишаючись вірними ленінізму, водночас відстоювали українську національну специфіку. До першої групи належали такі постаті, як **Володимир Чехівський, Олександр Шумський, Василь Еллан-Блакитний, Андрій Річицький** та інші - тобто ті, хто спершу боровся за незалежність у лавах українських соціалістичних партій, а згодом намагався інтегруватися в радянську систему на умовах захисту українських інтересів. До другої групи можна віднести передусім **Миколу Скрипника**, а також деяких його соратників-більшовиків (як-от Юрія Лапчинського, Миколу Хвильового, Михайла Волобуєва та ін.), які діяли вже всередині Компартії, просуваючи програму національно-культурного відродження [37, с. 44].

Микола Скрипник (1872-1933) - центральна фігура українського націонал-комунізму, якого часто називають його головним ідеологом і практичним реалізатором. Скрипник був одним з організаторів більшовицького руху в Україні ще з революції 1917 року. У 1918-19 рр. він входив до першого радянського уряду України, а згодом очолював ряд народних комісаріатів. Важливо, що на установчому з'їзді КП(б)У у липні 1918 року саме Скрипник очолив оргбюро і настояв на назві партії - **Комуністична партія (більшовиків) України**, що натякало на її окремішність від російської РКП(б). Хоча на практиці КП(б)У залишалася підпорядкованою москві, Скрипник мріяв про дійсно федеративні відносини

між Україною та Росією - про союз рівних, де Україна матиме власну систему влади і господарювання. Протягом 1920-х років Микола Скрипник займав посаду народного комісара освіти УСРР (з 1927 р.) і провадив політику українізації з безпрецедентним розмахом. За його керівництва українська мова та культура дістали державну підтримку: відкривалися українські школи, видавалися газети й книжки українською, українізовувалися державні інституції. Скрипник обстоював тезу, що український народ **“спроможний мати власну мову, літературу, мистецтво, які не гірші за інші”**, і наполегливо захищав діячів культури, котрі працювали на користь національного відродження. Він навіть переймався долею українців поза межами УСРР - сприяв відкриттю сотень українських шкіл на Кубані та Далекому Сході, чим викликав невдоволення московського керівництва. За це офіційна пропаганда пізніше зарахувала Скрипника до лідерів т.зв. **“українського національного ухилу”**. У 1933 році, в умовах сталінського згортання українізації, Микола Скрипник був підданий жорсткому цькуванню і, не бажаючи публічно каятися в надуманих **“націоналістичних”** помилках, вчинив самогубство. **Трагічна доля Скрипника** стала символом знищення українського націонал-комуністичного руху сталінським режимом, однак його вклад у розвиток української державності й культури 1920-х років є неоціненним. Саме завдяки його діяльності українське відродження в радянській формі досягло найвищих вершин, а ім'я Скрипника сьогодні згадується як одного з найвидатніших діячів того періоду.

Олександр Шумський (1890-1946) - ще один визначний націонал-комуніст, лідер із табору колишніх боротьбистів. У молодості він був активним учасником українського національного руху, членом УПСР, але після падіння Центральної Ради та Гетьманату зробив **“відкритий перехід”** на комуністичні позиції. Шумський відіграв ключову роль у злитті лівих українських партій з більшовиками: наприкінці 1918 - на початку 1919 років він очолив групу «незалежних» українських соціал-демократів, яка разом з частиною лівих есерів утворила Українську комуністичну партію

(боротьбистів). Згодом, коли боротьбисти за наполяганням Леніна саморозпустилися (1920 р.) і увійшли до КП(б)У, Шумський отримав посаду народного комісара освіти (в 1924-1927 рр., перед Скрипником). На цій посаді він продовжив політику українізації, домагаючись розширення вживання української мови у державних структурах та партійному житті. Шумський відстоював потребу заміни російських керівників в Україні на місцеві, українські кадри, за що вступив у конфлікт з представниками центру (зокрема з Лазарем Кагановичем). Його погляди були охарактеризовані Москвою як «шумськізм» - небезпечний націоналістичний ухил. У 1927 році Олександра Шумського усунули з посади, а невдовзі репресували (врешті він загинув у таборах). Незважаючи на трагічний фінал, **Шумський** запам'ятався як діяч, що прямо заявляв: *“Я прийшов до комунізму з українського національного руху... не сам, а з цілим загonom”* [58, с. 314]. Ці слова яскраво ілюструють шлях багатьох націонал-комуністів, які усвідомлено прагнули поєднати ідеї соціальної революції з ідеалами української державності.

Володимир Чехівський (1876-1937) - приклад політика, який прийшов до націонал-комунізму з табору українських есерів і державників. Чехівський був активним діячем Української революції, членом Центральної Ради, а наприкінці 1918 року - прем'єр-міністром УНР за Директорії. Він належав до лівого крила українських соціалістів-революціонерів і прагнув поєднати соціальні реформи з побудовою незалежної України. Після окупації української держави більшовиками Чехівський не емігрував, а залишився в Україні і вирішив продовжити боротьбу іншими методами. У 1920 році він став одним із лідерів новоствореної **Української комуністичної партії (УКП, т.зв. “незалежників”**. Ця партія стояла на засадах націонал-комунізму, виступаючи за широку автономію України в рамках радянської федерації. Паралельно Володимир Чехівський проявив себе як видатний церковний і освітній діяч: він був головою першого Всеукраїнського православного церковного собору 1921 року, де було проголошено автокефалію Української автокефальної православної церкви (УАПЦ). Чехівський обґрунтовував

необхідність незалежної української церкви як складової частини національного відродження, що мало звільнити духовне життя від московського впливу. Одночасно він підтримував політику українізації школи і державного апарату, розглядаючи її як засіб утвердження української ідентичності за радянської влади. Таким чином, **Чехівський** поєднав у своїй діяльності три виміри: соціальний (лівацький реформатор), національний (борець за державність) і духовно-культурний (ініціатор автокефалії церкви та українізації освіти). У 1930-х роках сталінський режим знищив і цього діяча - Чехівського було репресовано за сфабрикованою справою «СВУ», і в 1937 р. він був розстріляний. Проте його ім'я лишилося в історії як одного з провідників ідей національно орієнтованого соціалізму в Україні.

Василь Шахрай і Сергій Мазлах - молоді більшовицькі інтелектуали, які, власне, заклали теоретичний фундамент українського націонал-комунізму своєю згаданою брошурою *«До хвили»*. Василь Шахрай (1888-1919) був уродженцем Полтавщини, членом РКП(б) і одним із перших, хто заговорив про необхідність самостійної КП(б)У та незалежної радянської України. Сергій Мазлах (1880-1937) - його однодумець, також більшовик-українець. Улітку 1918 р., коли більшовицькі війська залишили Україну за Брестським миром, Шахрай і Мазлах емігрували до Росії і там написали свою працю. Вони різко критикували ленінську партію за великодержавний підхід, звинувачували її у продовженні імперської політики щодо України і передбачали, що без визнання права українців на державність комуністичний проект у Україні приречений на провал. Їхні ідеї спочатку не знайшли підтримки: реакцією РКП(б) було засудження та виключення авторів з партії. Проте історичне значення діяльності Шахрая і Мазлаха величезне - вони першими систематизували і виклали ті принципи, якими через кілька років буде керуватися ціле покоління українських націонал-комуністів.

Інші діячі. *Микола Хвильовий* (1893-1933) заслуговує окремої згадки як представник культурного фронту націонал-комунізму. Письменник-комуніст Хвильовий не був політиком, однак його літературні маніфести 1920-х років

мали виразний політичний відтінок. Він проголосив гасло «*Геть від Москви - даймо Європу!*» (1925), закликаючи українську культуру орієнтуватися на західноєвропейську цивілізацію і відмежовуватися від російського впливу. Цей заклик відбивав настрої частини української комуністичної інтелігенції, яка прагнула утвердити самодостатність української нації навіть у складі СРСР. Серед економістів-націонал-комуністів відомий *Михайло Волобуєв*, який у 1928 р. виступив зі статтею про економічну самостійність України (т.зв. «волобуєвщина»). Таким чином, коло націонал-комуністів не обмежувалося партійними функціонерами - це був широкий рух українських інтелектуалів, партійців, військових і митців, об'єднаних ідеєю синтезу національного й соціального визволення.

Варто зазначити, що феномен націонал-комунізму не був унікальним лише для України - його поява вписується в загальноєвропейський контекст пошуків поєднання ідей соціалізму з національним питанням у першій половині XX століття. Після Першої світової війни багато народів, що виборювали незалежність, одночасно прагнули соціальних змін. Наприклад, у визвольних рухах Ірландії, Польщі, країн Балтії ми також бачимо ліві ідеї, переплетені з боротьбою за державність. В самій більшовицькій Росії аналогічні течії виникали серед неросійських народів - достатньо згадати про «татарський націонал-комунізм» Мірсаїда Султан-Галієва чи про прагнення грузинських меншовиків поєднати соціал-демократію з національною автономією. Усі ці приклади підтверджують: проблема синтезу національного і соціального мала універсальний характер для доби після світової війни. Український націонал-комунізм став однією з найяскравіших спроб вирішення цієї дилеми, а його успіхи і поразки були зумовлені як внутрішніми чинниками, так і загальною політикою більшовицького центру [32, с. 8].

Український націонал-комунізм проіснував у більш-менш відкритій формі лише до початку 1930-х років - далі сталінський режим розцінив його як загрозу і фізично ліквідував більшість його носіїв (шляхом репресій, звинувачень у «націонал-ухильництві» тощо). Проте, незважаючи на поразку,

цей напрямок залишив глибокий слід в історії України. Вперше у новітній історії була зроблена спроба *інтегрувати українську національну ідею в світовий лівий проект*, добитися для України рівноправного становища у складі радянської федерації. **Націонал-комуністи** сприяли тому, що у 1920-ті роки відбулося масштабне українське культурно-освітнє відродження під червоними прапорами. Мова, література, наука, освіта - всі ці сфери отримали потужний імпульс розвитку завдяки політиці коренізації, яку проводили Скрипник, Шумський та їхні однодумці. Більш того, сам факт існування в лавах КП(б)У впливової групи національно свідомих діячів змушував московське керівництво бодай тимчасово рахуватися з “українським питанням” і обережніше провадити політику в республіці. Хоча згодом Москва повернулася до жорсткої централізації, багато ідей, артикульованих українськими націонал-комуністами, не загинули марно. Вони живили підпільну думку в СРСР, а з часом стали духовним підґрунтям для новітніх борців за українську незалежність у кінці ХХ століття. Таким чином, український націонал-комунізм - явище складне і багатоаспектне, народжене у вирі революційних трансформацій. Він продемонстрував прагнення українського суспільства поєднати соціальну рівність із національною свободою та показав усьому світові, що навіть у рамках радянської доктрини можливе потужне національне відродження. І хоча цей експеримент був жорстоко зупинений, його спадщина продовжила впливати на формування української національної ідеї у ХХ столітті й дотепер [40, с. 230].

Український націонал-комунізм 1918-1921 років (із подальшим продовженням у 1920-х) був унікальною спробою синтезувати два наративи епохи - марксистсько-інтернаціональний та національно-визвольний. Його ідеологи - від Скрипника і Шумського до Чехівського і Мазлаха - щиро прагнули побудувати справедливе безкласове суспільство, в якому український народ матиме гідне, самостійне місце. Цей рух, попри всі суперечності і недовговічність, збагатив українську політичну думку новими концепціями і дав поштовх розвитку національної свідомості в умовах

радянського режиму. Історія українського націонал-комунізму слугує нагадуванням про те, що боротьба за соціальне визволення може йти поруч із боротьбою за національну ідентичність - навіть тоді, коли така комбінація видається парадоксальною. Саме в цьому полягає його сутність і історична цінність для України [11, с. 270].

Таким чином, можна підвести підсумок, що український націонал-комунізм виник як спроба поєднання соціалістичних ідей із національно-визвольною боротьбою українського народу в умовах революцій 1917-1921 рр. Його ідеологи - В. Шахрай, С. Мазлах, М. Скрипник, О. Шумський, В. Чехівський та інші - прагнули створити власну модель радянської України, засновану на політичній рівноправності, культурній автономії та принципах українізації. Проведений аналіз дозволяє стверджувати, що цей рух став важливим етапом формування української політичної думки, поєднавши прагнення соціальної справедливості з ідеєю національної самобутності.

2.2 Програмні засади та соціальна платформа націонал-комунізму

Український націонал-комунізм був унікальною політичною ідеологією, спробою інтеграції соціалістичної доктрини з національним самовизначенням. Головним теоретичним джерелом став памфлет В. Шахрая та С. Мазлаха «**До хвилі. Що діється на Вкраїні і з Україною?**» (Саратов, 1919), котрий не дарма називають «українським комуністичним маніфестом» [6, с. 34]. У цій праці автори різко розкритикували великодержавний шовінізм більшовицької партії та обґрунтували необхідність утворення окремої Української комуністичної партії, що боротиметься за самостійну Українську Соціалістичну Радянську Республіку - рівноправну сестру Радянської Росії. Фактично було сформульовано ідею державної самостійності УСРР: власний уряд, власна партія й культурна автономія замість централізованого управління з Москви. Цей маніфест заклав ідейну основу для нової течії в

революційній думці України. Саме на його засадах сформувалася ідеологічна платформа Української комуністичної партії (так званих **укапівців**) і значною мірою партії-боротьбистів, які прагнули поєднати соціалістичні принципи з національно-визвольними прагненнями українців.

Соціальна база націонал-комунізму складалася переважно з селянства та українізованої інтелігенції, розчарованих у політиці КП(б)У, що централізувалася в підпорядкуванні Москві. Як зазначають дослідники, саме на українське селянство та національну інтелігенцію була орієнтована Українська комуністична партія (боротьбистів) [18, с. 153]. Гасло націонал-комуністів можна охарактеризувати як *«Українська республіка - незалежна, але радянська (совітська), у союзі з більшовиками»*. Воно стало своєрідним магнітом для тих, хто бачив можливість поєднати соціальну рівність із національним самовиявленням [23, с. 120]. Для селянства привабливими були обіцянки соціальної справедливості на селі - насамперед аграрної реформи (конфіскація поміщицьких земель і передача їх без викупу бідним селянам). Для української інтелігенції натомість важливим було утвердження національної культури й освіти - політика «українізації», що гарантувала використання української мови в школах, пресі, державних установах.

Програмні **положення українських націонал-комуністів** включали такі ключові ідеї:

- **Державність України в рівноправній федерації.** Створення Української Соціалістичної Радянської Республіки як формально незалежної держави, рівноправного члена федерації радянських республік. Україна мала мати власний уряд, а більшовицька партія в Україні повинна перетворитися на окрему українську комуністичну партію, незалежну від РКП(б).

- **Власна партія і армія.** Наполягалось, що КП(б)У як обласна філія РКП(б) не відображає інтересів української революції. Натомість вимагалось створити автономну українську партію, підпорядковану лише українським інтересам, а також свою Червону армію - як реальне втілення незалежності радянської України.

- **Національна культура і мова.** Розвиток і захист пролетарської культури на національній основі: утвердження української мови у державному та громадському житті, підтримка української преси, театру, літератури й освіти. Націонал-комуністи вважали, що українська мова і культура мають стати інструментами соціалістичної революції, а не пригнічуватися як «буржуазний націоналізм».

- **Соціальна справедливість на селі (аграрна програма).** Проведення радикальної земельної реформи: ліквідація поміщицького землеволодіння і передача землі селянам без викупу, підтримка дрібного селянського господарства. Визнаючи селянство основою української нації, націонал-комуністи обстоювали його інтереси й виступали проти політики «воєнного комунізму» на селі.

- **Контроль громади над економікою і поступова колективізація.** Хоча метою зрештою було будівництво соціалізму, пропонувалося впроваджувати колективні форми господарювання поступово і добровільно, з урахуванням прав селянства. Економічна політика мала будуватися на захисті інтересів УСРР - **українські націонал-комуністи відкрито критикували економічну експлуатацію України з боку центру.**

У практичній політиці націонал-комуністи намагалися реалізувати ці засади шляхом організаційного відокремлення від більшовицького центру. Так, партія боротьбистів (Українська партія соціалістів-революціонерів (комуністів)), перетворена 1919 року на Українську комуністичну партію (боротьбистів), створила власні партійні структури, що залишалися автономними від КП(б)У. Програма боротьбистів проголосила, що **радянська Україна має керуватися українцями** і не бути підпорядкована РКП(б). У серпні 1919 р. вони заснували Українську комуністичну партію (боротьбистів) і навіть звернулися до Комінтерну з проханням прийняти їх як окрему національно-комуністичну партію (що було відхилено) [29, с. 189]. Враховуючи значний вплив боротьбистів серед селян (партія налічувала до 15 тисяч членів) та популярність їх гасел, В. Ленін пішов на компроміс: пообіцяв

незалежний статус УСРР в складі федерації, якщо боротьбисти погодяться на об'єднання з більшовиками. В результаті в березні 1920 р. більшість боротьбистів (близько 4 тис. осіб) увійшла до складу КП(б)У, хоча майже всіх їх згодом було вилучено під час партійних чисток 1920-1921 рр. [25, с. 202].

Паралельно виникла й самостійна Українська комуністична партія (УКП, *укапісти*), установчий з'їзд якої відбувся 22-25 січня 1920 року в Києві. Першим головою УКП був обраний Антін Драгомирецький [14, с. 78]. Ця партія, створена переважно з колишніх «незалежників» української соціал-демократії (лівого крила УСДРП), стала **найпослідовнішим теоретичним і організаційним втіленням українського комунізму**. Укапісти відкрито заявляли, що офіційна КП(б)У є лише маріонетковою філією російської партії і гальмує українську революцію своїми імперськими прагненнями. УКП перебувала в опозиції до більшовицької влади, але діяла легально до 1925 року (її не допустили в Комінтерн, проте формально терпіли, поки вона не загрожувала режиму) [34, с. 150]. Проголошуючи відданість ідеалам соціалізму, укапісти позиціонували себе як законні представники інтересів українського трудового народу (передусім робітництва і селянства) у боротьбі за національне визволення в радянській формі. Їхні ідеї здобували підтримку серед української селянської інтелігенції та частини робітництва, яким імпонувало гасло соціальної справедливості у національних формах.

Москва ставилася до українського самостійницького комунізму вороже. Для багатьох більшовицьких лідерів (на кшталт Г. П'ятова, Е. Квірінга чи Х. Раковського) ідея незалежної України видавалася проявом «дрібнобуржуазного націоналізму» або навіть зрадою революції. Вони вважали, що Україна - лише південний регіон Росії, а відмінності між українцями й росіянами несуттєві [17, с. 215]. На противагу цьому, українські націонал-комуністи доводили, що саме незалежна Українська Радянська республіка забезпечить успіх соціалістичної революції, адже дасть змогу повніше залучити маси українського народу. В їхньому баченні українська мова, культура та навіть власні владні структури (уряд, армія) були не

перешкодою, а необхідним інструментом революційних змін. Така позиція неминуче призводила до конфлікту з керівництвом КП(б)У. Уже в березні 1919 р. за самостійницькі ідеї авторів «До хвилі» Василя Шахрая і Сергія Мазлаха було виключено з більшовицької партії та заборонено їм працювати в радянських установах. Саму їхню книгу вилучили з обігу, побоюючись впливу на делегатів III Всеукраїнського з'їзду Рад, де Шахрай і Мазлах поширювали її тези. Показово, що в листопаді 1919 р. голова Раднаркому УСРР Х. Раковський скаржився Леніну: *«Ідея самостійної української радянської держави захопила і деякі кола нашої партії... Деякі товариші йдуть по стопах Шахрая...»* - визнаючи, що навіть частина більшовиків перейнялася націонал-комуністичними гаслами.

На початку 1920-х років більшовицька влада змушена була частково врахувати вимоги націонал-комуністів. Після воєн і революцій було проголошено політику коренізації (українізації), що мала на меті залучити місцеві національні кадри і заспокоїти українське суспільство. Багато колишніх боротьбистів та укапістів, що вступили до КП(б)У, активно підтримували українізацію у 1920-х роках. *Декларовано* було рівність мов і культур, проводилась підтримка українського мистецтва, літератури, преси. Особливого розмаху ця політика набула за народного комісара освіти УСРР **Миколи Скрипника** (1927-1933), одного з лідерів націонал-комуністичного крила більшовиків. Скрипник став найвідомішим провідником радянської українізації, наполегливо впроваджував використання української мови в освіті, державному управлінні, судочинстві, ініціював правописну реформу (1928) та підтримував розвиток української культури. Він також опікувався правами національних меншин в Україні, прагнучи створити поліетнічну радянську культуру на засадах рівноправності. За словами істориків, у 1920-х роках Скрипник був найавторитетнішим речником національної політики в радянській Україні, послідовно обстоював права УСРР, передбачені Конституцією СРСР 1923 року [16, с. 211].

Однак із зміцненням сталінського режиму та курсом на централізацію наприкінці 1920-х - початку 1930-х років цей національний ухил було оголошено «націоналістичним збоченням». Москва поступово згортала українізацію: вже 1926 року Сталін засудив «шумськізм» і «хвильовизм», усунувши українських комуністів О. Шумського та М. Хвильового, які надто завзято боролися за культурну автономію. Кульмінацією репресій стало **самогубство Миколи Скрипника у липні 1933 року**, яке він здійснив під тиском звинувачень у «українському націоналізмі». Ця трагічна подія фактично символізувала кінець доби українського націонал-комунізму: після смерті Скрипника і пов'язаних з ним діячів відкрито відстоювати національно-комуністичні ідеї в Україні стало неможливо. Більшість колишніх націонал-комуністів були репресовані в 1930-х роках, а самі їхні ідеї оголошені «буржуазно-націоналістичними» і викорінені з політичного життя [38, с. 134].

Програмні засади і соціальна платформа українського націонал-комунізму являли собою синтез марксистсько-ленінської соціальної доктрини з ідеями національного самовизначення. Націонал-комуністи прагнули бачити

Україну незалежною соціалістичною державою, в якій народ (робітники і селяни) сам виступає творцем влади та власної культури. Хоча ці ідеї не були реалізовані повною мірою, вони створили альтернативний політичний проєкт, що став одним із фундаментальних напрямів української революційної думки

1918-1920-х років. У світлі новітніх досліджень, український націонал-комунізм розглядається як важлива **спроба поєднати класову боротьбу з національним визволенням**, яка випередила свій час і трагічно завершилася в умовах сталінського центрризму [37, с. 201].

Отже, підсумовуючи викладене, можна зробити висновок, що програмні засади українського націонал-комунізму ґрунтувалися на ідеї поєднання соціалістичної революції з національним самовизначенням України. У їх основі лежала вимога створення самостійної Української Соціалістичної Радянської Республіки, власної партії, армії та уряду, що мали забезпечити політичну рівноправність і культурну автономію. Проведений аналіз дозволяє

стверджувати, що соціальна платформа руху орієнтувалася на інтереси селянства, робітництва та інтелігенції, які прагнули поєднати соціальну справедливість із національним відродженням. Таким чином, можна прийти до висновку що український націонал-комунізм мав стати своєрідною альтернативою централізованій політиці більшовицької влади, утвердивши ідею самобутнього соціалізму, заснованого на національній основі.

2.3 Аналіз діяльності українських націонал-комуністичних партій в 1918-1921 рр.

Газета «Боротьба» - центральний друкований орган українських боротьбистів (1919 р.). Боротьбисти виникли на основі лівого крила Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР), що до травня 1918 р. оформилося як окрема радикально-ліва група. Назву «боротьбисти» вони отримали від своєї газети «Боротьба». Поступово ця течія еволюціонувала від революційної демократії до комуністичної ідеології, стаючи найбільш численним (близько 15 тис. членів) і організованим самостійним комуністичним об'єднанням України[6, с. 43] Боротьбисти взяли активну участь в антигетьманському повстанні 1918 р., після чого виступили проти політики Директорії УНР, вважаючи її недостатньо революційною. Вони прагнули встановити в Україні радянську владу, але на національних засадах, без диктату Москви.

Паралельно в середовищі Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП) відбувся розкол: її ліва фракція, відома як «незалежні соціал-демократи» або «незалежники», також перейшла на комуністичні позиції. Процес виокремлення цієї групи тривав протягом 1919 р. і завершився установчим з'їздом у Києві 22-25 січня 1920 р., коли була створена **Українська комуністична партія (УКП)**. Першим головою УКП став Антін Драгомирецький, а до керівництва увійшли Михайло Ткаченко, Андрій

Річицький та інші колишні діячі УСДРП, що еволюціонували до комунізму. УКП заявляла про свій органічний зв'язок із попереднім українським революційним рухом та обґрунтовувала потребу окремої української компартії інтересами української революції. Чисельність УКП спочатку була незначною (кілька сотень членів), однак до середини 1920 р. вона зросла до близько 3 тис. осіб. Її членство складалося переважно з української соціалістичної інтелігенції, частини колишніх боротьбистів та навіть деяких колишніх більшовиків, що розчарувалися в політиці РКП(б). Друкованим органом УКП стала газета «Червоний прапор» [34, с. 102].

Отже, на початку 1919 р. в Україні існували два центри націонал-комуністичного руху: боротьбисти (офіційно оформлені в 1919 р. як Українська партія комуністів (боротьбистів), УКП(б)) та «укапісти» - Українська комуністична партія (незалежних). Обидві партії стояли на засадах поєднання соціалістичної революції з боротьбою за українську національну державність, що відрізняло їх від ортодоксальних більшовиків [23, с. 14].

Ідеологія українського націонал-комунізму формувалася під впливом подвійної мети: досягнення соціальної революції (встановлення комуністичного ладу) та національного визволення України. На думку його прибічників, утвердження комуністичної економіки ліквідує не лише класове, а й національне гноблення [9, с. 45]. Важливою тезою було те, що побудову комунізму слід здійснювати не уніфіковано за російським більшовицьким взірцем, а з урахуванням специфічних національних особливостей України. Звідси походила головна вимога українських націонал-комуністів у роки революції - створення *незалежної* Української радянської республіки, зі своєю окремою Червоною армією та під керівництвом власної, організаційно самостійної комуністичної партії. Ця доктрина відобразилася в програмних документах як боротьбистів, так і укапістів, і навіть знайшла відгук у частини українських більшовиків (зокрема, такі діячі як Георгій Лапчинський, Микола Скрипник підтримували ідею ширшої автономії України). Теоретичне обґрунтування ідей українського націонал-комунізму було подано в праці

Сергія Мазлаха і Василя Шахрая «**До хвилі: Що діється на Вкраїні і з Україною?**» (Саратов, 1919), де прямо ставилося питання про окрему українську комуністичну партію та необхідність відстоювання української державності в межах радянської системи.

Автори «До хвилі: Що діється на Вкраїні і з Україною?» стверджували, що більшовицька політика в Україні фактично перетворилася на російський імперський централізм, і закликали українських комуністів виборювати реальну самостійність Української Соціалістичної Радянської Республіки. Боротьбисти й укапісти вимагали рівноправних відносин між Україною та Радянською Росією на засадах федерації двох рівних держав, відкидаючи практику підпорядкування українських інтересів московському центру. В їхніх програмах містилися положення про пріоритетний розвиток української мови і культури, про потребу формування власних українських збройних сил і господарську самостійність УСРР. Таким чином, націонал-комуністи намагалися поєднати марксистську теорію світової пролетарської революції з ідеєю повнокровної української державності [18, с. 97]

Попри те, що українські націонал-комуністи декларували відданість ідеалам комунізму і навіть ленінізму, їхня позиція різко розходила з більшовицькою у питанні стосунків між українською та російською революціями. Більшовики номінально визнавали право України на самоврядування, але на практиці прагнули жорсткого контролю з боку РКП(б). Натомість і боротьбисти, і укапісти наполягали на *реальному* суверенітеті радянської України. Ідеологи УКП обґрунтовували можливість соціалістичної революції в Україні **власними силами**, без «експорту революції» з Росії, а більшовицьку диктатуру розглядали як чужорідну, нав'язану силу. Характерно, що в деяких питаннях укапісти були навіть радикальнішими за більшовиків у класовому аспекті: так, вони різко засуджували нову економічну політику (НЕП) як відхід від комуністичних принципів. Водночас у національному питанні вони зайняли безкомпромісну позицію, вимагаючи повної політичної самостійності України та представництва українських

комуністів на міжнародній арені (зокрема, окремого членства української партії в Комінтерні) [29, с. 154].

Соціальну опору українських націонал-комуністичних партій становили передусім селянство та частина національно свідомої інтелігенції. Боротьбисти, як вихідці з УПСР, мали тісний зв'язок з масами українського селянства, яке прагнуло землі та самоврядування, і тому їхні ідеї знаходили широкий відгук у селянському середовищі. Програмові гасла боротьбистів про «землю - селянам, владу - Україні» були близькими селянству, яке водночас вабила обіцянка більшовиків встановити соціальну справедливість. Таким чином, боротьбисти намагалися очолити селянський рух, надаючи йому радянської форми, але з українським змістом.

До лав боротьбистів також вступило багато представників української інтелігенції лівих поглядів - письменників, журналістів, учителів, колишніх діячів УНР, розчарованих у Центральній Раді та Директорії. Серед лідерів партії були відомі інтелігенти: Григорій Гринько, Василь Еллан-Блакитний (відомий поет), Панас Любченко, Олександр Шумський та інші, які поєднували національну свідомість із соціалістичними переконаннями. Наявність у керівництві партії таких особистостей сприяла тому, що боротьбисти мали вплив не лише у сільській місцевості, але й серед міських українських кіл [22, с. 45].

Українська комуністична партія (укапісти) за своєю соціальною базою була менш масовою. Вона об'єднала передусім колишніх членів УСДРП і частину радикальної інтелігенції, зокрема молодь студентського і робітничого походження, яка прагнула поєднати пролетарський інтернаціоналізм з національною ідеєю. Чисельність УКП ніколи не наближалася до масштабів боротьбистів, що робило укапістів менш впливовими серед широких мас. Проте в її лавах було чимало теоретично підкованих кадрів (А. Річицький, М. Авдієнко та ін.), здатних формувати політичний дискурс. Цей партійний інтелектуальний потенціал дозволяв УКП претендувати на роль «совісті»

українського комуністичного руху, яка критикувала як буржуазні націоналістичні сили, так і великодержавний централізм більшовиків.

Варто зазначити, що українські націонал-комуністи мали реальний вплив на селянські повстанські рухи 1919 р. Боротьбистські агітатори працювали в селах, очолювали комітети незаможних селян (комнезами) та нерідко командували повстанськими загонами, які боролися проти білої армії Денікіна на Правобережжі і в Центрі України. Це забезпечило боротьбистам значну популярність у 1919 р. - їхню партію сучасники називали однією з найпопулярніших в Україні. Такий авторитет серед народних мас примушував більшовиків рахуватися з націонал-комуністами, особливо в періоди, коли більшовицька влада в Україні була слабкою або залежала від підтримки селян [3, с. 153].

Українські націонал-комуністичні партії діяли в надзвичайно складних умовах громадянської війни, змінюючи тактику залежно від ситуації. Боротьбисти спершу працювали напівлегально, проти гетьманського режиму (1918) вони вели підпільну боротьбу, організовували селянські повстання. Після повалення Гетьманату багато боротьбистів зайняли посади в адміністрації Директорії, але дуже швидко розчарувалися в ній через невирішеність соціальних питань і поступки Антанті. У січні 1919 р., коли в Україну вдруге вступила Червона армія, боротьбисти підтримали встановлення радянської влади, сподіваючись, що вона буде незалежною і врахує інтереси українського народу. Було навіть досягнуто угоди між більшовицькою КП(б)У і боротьбистами про включення представників останніх до складу радянського уряду України. Однак після взяття більшовиками контролю над Києвом у кінці 1919 р. ця домовленість була проігнорована - жодного боротьбиста чи іншого українського соціаліста до радянського уряду не включили. Більшовицьке керівництво прагнуло монополізувати владу, не допускаючи конкурентів, хоча й усвідомлювало ризики конфлікту з популярними націонал-комуністами [29, с. 128].

У ході боротьби проти білогвардійців у 1919 р. боротьбисти проявили себе як значна військово-політична сила. Вони сформували власні збройні загони, що діяли самостійно або спільно з більшовиками проти армії генерала Денікіна. Наприклад, повстанські загони під проводом боротьбистів на Київщині й Полтавщині звільняли цілі повіти від денікінців своїми силами. Боротьбисти відмовилися від офіційного союзу з військами Симона Петлюри, оскільки вважали його уряд буржуазним, але водночас **фактично координували дії** з армією УНР та махновцями в спільній боротьбі проти білих сил. В листопаді-грудні 1919 р., коли більшовицькі війська були ослаблені, отаман Нестор Махно та його повстанська армія уклали перемир'я з українськими лівими есерами (боротьбистами) для спільної війни проти Денікіна. У цей період махновці і боротьбисти суттєво зблизилися, проводячи переговори про можливе об'єднання зусиль у творенні незалежної радянської України. Хоча формального союзу між ними не оформили, фактична співпраця допомогла зупинити Денікінський наступ. В історіографії відзначається, що наприкінці 1919 р. махновський рух набув виразнішого українського характеру, зокрема через вплив боротьбистів на селянські маси в тилу білих [3, с. 198]. Це свідчить про вагомий внесок націонал-комуністів у загальний визвольний рух.

Однією з важливих політичних ініціатив боротьбистів була спроба інституціоналізувати український радянський державний апарат під своїм контролем. У серпні 1919 р., на хвилі піднесення, відбувся об'єднавчий з'їзд боротьбистів та частини «незалежників»-соціал-демократів, на якому створено єдину **Українську комуністичну партію (боротьбистів) (УКП(б))**. Таким чином, дві течії націонал-комунізму тимчасово об'єдналися, щоб спільно боротися за «національний варіант радянської влади» - тобто Українську Радянську Республіку з власним урядом, армією і комуністичною партією. Об'єднана партія налічувала близько 14-15 тисяч членів і реально претендувала на владу в Україні, маючи підтримку значної частини селян і частини робітництва. Зокрема, боротьбисти контролювали селянські

республіки на Кременчуччині, Черкащині, впливали на повстанський рух. У низці міст, зокрема в Кам'янці-Подільському, боротьбисти створювали тимчасові ревкоми, які мали на меті перетворити їх на осередки української радянської влади. Проте через воєнну ситуацію ці плани не були реалізовані в загальноукраїнському масштабі [29, с. 135].

Для більшовиків поява масового організованого націонал-комуністичного руху становила серйозну політичну проблему. Вони вимушено лавірували: з одного боку, в грудні 1919 р. Центральний Комітет РКП(б) офіційно визнав «самостійність» УСРР і навіть проголосив намір поважати права української мови та культури, прагнучи привернути на свій бік українські маси. З іншого боку, більшовики готувалися не допустити будь-якої реальної альтернативної компартії. Коли наприкінці 1919 р. білогвардійці були розбиті і більшовицька влада знову утвердилася в більшій частині України, питання про долю боротьбистів та укапістів постало руба.

Українські націонал-комуністи намагалися отримати міжнародне визнання своїх партій через Комуністичний Інтернаціонал (Комінтерн). Вони щиро вважали себе частиною всесвітнього комуністичного руху, тож прагнули увійти до Комінтерну як окрема секція від України. На початку 1920 р. делегація Української КП(б) (боротьбистів) подала заявку на вступ до III Інтернаціоналу, аргументуючи це тим, що в Україні існує самостійна революція і своя компартія. Однак більшовицьке керівництво, контролюючи Виконком Комінтерну, не мало наміру допустити паралельну українську партію. У лютому 1920 р. за наполяганням В. Леніна Виконком Комінтерну відхилив звернення боротьбистів і категорично рекомендував їм приєднатися до КП(б)У. Як дисципліновані комуністи, більшість боротьбистських лідерів покірно прийняли цю вказівку. В. Ленін високо оцінив ліквідацію незалежної партії боротьбистів, назвавши це **«перемогою, вартою кількох добрих битв»**. Фактично, Москва домоглася усунення конкурента без збройного конфлікту - шляхом партійного тиску [29, с. 178].

Схожа доля спіткала й Українську комуністичну партію. У 1920 р. укапісти залишалися єдиною окремою націонал-комуністичною партією, яку більшовики терпимо дозволили на короткий час. Формально її діяльність не була заборонена - навпаки, декларувалося, що в радянській Україні можливий плюралізм компартій, якщо вони визнають радянську платформу. Ба більше, ЦК РКП(б)У навіть виділяв УКП фінансові субсидії, намагаючись створити видимість лояльності. Насправді ж більшовики провадили політику ізоляції та розкладу цієї партії зсередини. 1920 р. на Україну прибули уповноважені РКП(б), які стежили за укапістами і паралельно вербували «надійних» членів УКП до лав КП(б)У. Одночасно тривали закулісні репресивні акції: деяких найбільш активних діячів УКП за надуманими звинуваченнями заарештовували або навіть таємно знищували. Проте офіційно більшовицька влада демонструвала терпимість - аж до середини 1920-х рр. УКП легально діяла, випускала пресу і критикувала окремі рішення уряду. У 1923-1924 рр. укапісти зробили останню спробу домогтися міжнародного визнання: вони знову звернулися до Комінтерну з проханням прийняти УКП до своїх лав як автономну секцію від України. Ця спроба також не мала успіху. Нарешті, під сильним тиском Москви, в жовтні 1925 р. Українська комуністична партія оголосила саморозпуск, закликавши своїх членів увійти до більшовицької партії України. Останній голова УКП Андрій Річицький та інші провідні укапісти незабаром стали членами КП(б)У, дехто отримав посади в апараті. Факт ліквідації УКП більшовики трактували як добровільне «возз'єднання комуністичних сил», проте очевидно, що це стало результатом планомірного тиску й усунення альтернативної сили [22, с. 130].

Отже, до початку 1921 р. більшовицька партія добилася встановлення в Україні однопартійної системи, **нейтралізувавши організаційно українських націонал-комуністів**. Спершу було поглинено боротьбистів, а згодом ліквідовано і УКП. Формально ці процеси відбулися «добровільно», шляхом рішень самих українських партій про саморозпуск, але вони стали результатом наполегливих вимог ЦК РКП(б) та рішень Комінтерну. Конфлікт

між українськими комуністами й московським центром не перейшов у відкриту збройну фазу - будучи комуністами-інтернаціоналістами, боротьбисти й укапісти зрештою підкорилися дисципліні Інтернаціоналу. Втім, ідейна боротьба на цьому не завершилася - вона перемістилася всередину КП(б)У.

У березні 1920 р. Українська КП(боротьбистів) провела партійну конференцію, яка ухвалила рішення про саморозпуск і колективний вступ боротьбистів до КП(б)У. Цей крок був надзвичайно драматичним для багатьох членів партії, але керівництво (Г. Гринько, В. Блакитний, П. Любченко, О. Шумський та ін.) переконало більшість, що в ім'я єдності революційних сил треба підкоритися. Загалом близько 4 тисяч боротьбистів перейшли до лав КП(б)У на правах індивідуального членства. В знак «примирення» більшовицький центр включив двох лідерів колишніх боротьбистів - Василя Блакитного та Олександра Шумського - до складу Центрального Комітету КП(б)У. Багато інших отримали посади в радянських та партійних органах республіки. Націонал-комуністи сподівалися, що зсередини зможуть впливати на політику більшовиків у національному питанні - існував навіть неофіційний девіз: **«Увіллємося, розіллємося і заллємо КП(б)У!»**, тобто план українізувати компартію зсередини [29, с. 185].

Дійсно, у перші післявоєнні роки колишні боротьбисти та укапісти відіграли помітну роль у політичному житті УСРР. Вони посіли ряд ключових посад: Григорій Гринько став наркомом фінансів, Панас Любченко - головою Раднаркому УСРР, Олександр Шумський - наркомом освіти (з 1924 р.). Велика група їх однодумців працювала в галузі культури та освіти. Прихід цих кадрів сприяв тому, що проголошена у 1923 р. політика «коренізації» (українізації) отримала реальний зміст і підтримку широких мас. Колишні боротьбисти щиро взялися за проведення українізації, вбачаючи в ній продовження своїх ідейних прагнень. Вони домагалися пріоритетного розвитку української мови, розширення мережі українських шкіл, вузів, видавництв, залучення українських кадрів до управління. Так, О. Шумський на посаді наркома освіти

(1924-1927) активно впроваджував українізацію системи освіти, опікувався розвитком української культури, захищав інтереси національно свідомої інтелігенції. Василь Блакитний очолив впливовий газетний орган «Вісті ВУЦВК» і підтримував українське літературне відродження 1920-х рр. Загалом, у цей період ідеї націонал-комунізму продовжували жити *всередині* КП(б)У: хоча самостійної організації вже не існувало, колишні боротьбисти та національно орієнтовані більшовики (М. Скрипник, М. Хвильовий та ін.) становили неформальну групу однодумців, які відстоювали українську специфіку у партійній політиці [8, с. 210].

Однак поступово московське керівництво почало насторожено ставитися до «українізаційного» ентузіазму на місцях. Попри лояльність колишніх боротьбистів до ленінізму, їх звинувачували в «*національному ухилі*». У другій половині 1920-х рр. розгорнулася дискусія щодо темпів і меж українізації, де Олександр Шумський закликав навіть замінити секретаря ЦК КП(б)У Л. Кагановича на українця. Така сміливість коштувала йому кар'єри: 1927 р. Шумського відкликали з України і невдовзі репресували. Інший видатний борець за українізацію, нарком освіти Микола Скрипник (хоч і не був боротьбистом, але поділяв багато їхніх поглядів), у 1933 р. під шаленим тиском звинувачень у «націоналістичному ухилі» покінчив життя самогубством.

Українська комуністична партія після 1920 р. продовжила існувати легально ще кілька років, але перебувала під постійним наглядом. УКП не становила прямої військової загрози більшовикам - її кількісний і територіальний вплив був обмеженим. Проте ідеологічно укапісти лишалися принциповими опонентами політики «єдиного центру». Вони критикували згортання радянської демократії, засилля російських кадрів в Україні, домагалися реального федералізму у відносинах з РСФРР. На початку 1920-х рр. УКП виступала з власними програмними заявами, де наполягала на скликанні **окремого з'їзду комуністів України**, який би затвердив самостійну програму дій, враховуючи інтереси української революції. В своїй риторичі

укапісти часто апелювали до марксистської теорії про необхідність врахування національного питання в колоніальних і залежних країнах, застосовуючи її до українських реалій. Це надавало їх критиці більшовицької централізації певної теоретичної ваги [16, с. 189].

Більшовицьке керівництво спершу толерувало УКП, сподіваючись на її внутрішню слабкість. І дійсно, всередині самої УКП не було повної єдності: частина членів (так звана «ліва опозиція» в партії) схилилася до негайного об'єднання з КП(б)У, звинувачуючи керівництво в сектантстві. Інші ж, навпаки, стояли на твердих самостійницьких позиціях. У 1921-1922 рр. зусиллями більшовиків від УКП відкололися окремі групи - їх переконували перейти до КП(б)У «для спільної справи пролетаріату». Проте ядро партії на чолі з А. Річицьким трималося курсу на незалежність до останнього.

У 1925 р. ситуація змінилася: після смерті В. Леніна і зміцнення влади Й. Сталіна натиск на українських опозиціонерів різко зріс. Москва більше не вважала за потрібне терпіти навіть лояльну, але окрему УКП. Влітку 1925 р. відбулася вирішальна «бесіда» представників Комінтерну з провідниками УКП, де останнім недвозначно вказали на необхідність самоліквідації партії. Усвідомлюючи безвихідь, з'їзд УКП 1 березня 1925 р. ухвалив постанову про розпуск партії. Більшість укапістів після цього влилися до КП(б)У або відійшли від політики. Формально цей крок подавався як добровільне рішення самих українських комуністів. Насправді ж він став логічним фіналом політики більшовиків, які не терпіли жодної альтернативної сили. Як згадувалося, вже після ліквідації УКП її колишні члени зазнавали репресій - більшовики не довіряли навіть тим, хто щиро перейшов на їхній бік, пам'ятаючи їхній «небезпечний» ідейний багаж.

За кілька років український націонал-комунізм як організований рух було знищено. Проте його ідейний спадок продовжив певний час жити у вигляді дискусій і полеміки всередині компартії. До середини 1920-х рр. в КП(б)У існували течії та групи, що відстоювали близькі до укапістів погляди (ті ж колишні боротьбисти, «федералісти» на чолі з Г. Лапчинським тощо).

Московське керівництво уважно стежило за ними і при першій нагоді розправлялося. Так, групу «федералістів» у КП(б)У (яка вимагала перетворити СРСР на союз рівноправних держав) було розгромлено ще 1920 р., а її лідера Г. Лапчинського змусили покинути Україну - він, до речі, перейшов до УКП і став там одним з чільних діячів. Подібно до цього, коли у 1926 р. письменник Микола Хвильовий у своїх памфлетах закликав «геть від Москви» (в культурі й політиці), його одразу звинуватили в «націоналістичному ухилі». Особисто Й. Сталін у квітні 1926 р. написав листа до українського керівництва із різким осудом «хвильовізму», після чого почалися переслідування Хвильового та його соратників. У травні 1933 р., побачивши неможливість боротися, Микола Хвильовий застрелився, полишивши трагічний маніфест протесту. Цей акт символізував кінець цілого періоду українського відродження, тісно пов'язаного з ідеями націонал-комунізму.

Усталення сталінського тоталітарного режиму принесло трагічну розв'язку для майже всіх діячів українського націонал-комунізму. Якщо у 1920-х роках колишніх боротьбистів та укапістів поступово усували з керівних постів під приводом «націоналістичних ухилів», то на початку 1930-х проти них розпочалися відкриті репресії. 1932-1933 рр. стали переломними: саме тоді за ініціативою Й. Сталіна було згорнуто політику українізації і розгорнуто наступ на всіх, хто її активно проводив або був пов'язаний з ідеями національної самобутності. Колишніх націонал-комуністів - як і багатьох інших представників українських партійних та культурних еліт - почали звинувачувати у «буржуазному націоналізмі», шпигунстві, змовах проти СРСР. Спершу їх виводили зі складу партії, звільняли з посад, піддавали публічному остракізму. Згодом пішла хвиля арештів.

Знищення українських націонал-комуністів набуло наймасштабніших форм під час Великого терору 1937-1938 рр. Практично всі відомі лідери боротьбистів і укапістів були репресовані. Так, у серпні 1937 р. розстріляно видатного економіста і державного діяча Григорія Гринька (колишнього боротьбиста, экс-наркомфіна УСРР). У 1937 р. покінчив життя самогубством

Панас Любченко (екс-глава уряду УСРР, кол. боротьбист) після виклику на допит, розуміючи неминучість арешту. Ще раніше, у 1934 р., був страчений Андрій Річицький - останній голова УКП, який після розпуску партії працював журналістом у Харкові. Антін Драгомирецький, Микола Авдієнко, Юліан Кулиниченко та інші колишні укапісти також загинули в катівнях НКВС протягом 1930-х років. Олександр Шумський після заслання був убитий у 1946 р. в радянській тюрмі під вигаданим приводом лікування. Вціліли лише одиниці, та й то випадково або в еміграції [38, с. 133].

Репресії торкнулися не лише політичних діячів, а й науковців та митців, пов'язаних з націонал-комуністичним рухом. Був ліквідований цілий напрям історичної науки 1920-х рр., очолюваний М. Яворським - офіційним партійним істориком, що намагався в своїх працях висвітлювати українську революцію з національним акцентом. 1930 р. праці академіка Матвія Яворського були оголошені «націоналістичними», його виключено з партії та позбавлено звання, а згодом заарештовано і заслано на Соловки, де він загинув у 1937 р.. Подібна доля спіткала сотні інших інтелігентів - за підрахунками істориків, у цей період було репресовано фактично всю українську радянську інтелектуальну еліту. У їхніх вироках фігурували звинувачення у приналежності до вигаданих «націоналістичних організацій», серед яких часто називали і колишні «боротьбистсько-укапістські елементи»[21, с. 187].

Таким чином, сталінський режим цілковито ліквідував кадри й ідейну спадщину українського націонал-комунізму. Москві вдалося те, чого не було зроблено у 1920 р. відкрито: фізично усунути всю потенційну опозицію, яка прагнула більшої самостійності України. Український націонал-комунізм, що історично існував як окрема течія до 1933 р., перестав бути чинником політики. Його провідники стали жертвами режиму, а самі ідеї були тавровані як «націоналістичний ухил», «контрреволюція» або навіть «фашизм». Лише в еміграції продовжували лунати відголоски цих поглядів (приміром, в працях І. Майстренка, Б. Мартоса та ін.), але в Радянській Україні про націонал-комуністів згадували лише як про «буржуазних націоналістів» або взагалі

замовчували їхнє існування. Лише з кінця 1980-х років, у добу перебудови, історична наука почала реабілітовувати діячів українського націонал-комунізму та об'єктивно оцінювати їхню роль в революції та державотворенні. У новітній історіографії утвердилося розуміння, що українські боротьбисти і укапісти були щирими революціонерами, які намагалися поєднати несумісне - комуністичну утопію і національне визволення - і поплавилися за це життям. Їхній досвід став трагічним, але повчальним уроком в історії України [14, с. 228].

Проведений аналіз дозволяє стверджувати, що в 1918-1921 рр. боротьбисти та укапісти сформували ядро українського націонал-комунізму, поєднавши ідею радянської влади з вимогою реального суверенітету УСРР, власної партії, уряду та армії. Головними рисами є селянсько-інтелігентська соціальна база, пріоритет українізації та культурної автономії, а також наполегливе домагання федеративної рівноправності з Росією, що вилилося у конфлікт із більшовицьким центром і тиск Комінтерну. Отже, наведені факти свідчать про те, що попри короточасні організаційні успіхи й вплив на повстанський рух, націонал-комуністичні партії були поглинуті або ліквідовані, а їхня ідейна спадщина збереглася лише у вигляді внутрішньої течії в КП(б)У, яку згодом було повністю знищено сталінськими репресіями.

У результаті проведеного дослідження встановлено, що український націонал-комунізм став унікальним явищем у вітчизняній політичній думці першої чверті XX століття, яке сформувалося на перетині двох революційних імпульсів - соціального і національного. Його виникнення було зумовлене одночасною кризою імперських структур і зростанням української національної свідомості в умовах революцій 1917-1921 рр. Саме тоді в середовищі українських соціалістів визріла ідея синтезу соціалістичної доктрини з національно-визвольною боротьбою, що мала забезпечити не лише соціальну рівність, а й політичну самостійність українського народу. На відміну від більшовицького централізму, українські націонал-комуністи відстоювали право кожної нації на власну форму радянського ладу, виходячи

з принципу федерації рівноправних республік, а не підпорядкування Москві.

В ході дослідження можна стверджувати, що становлення ідеології українського націонал-комунізму відбувалося шляхом формування власної теоретичної бази, представленої насамперед працею В. Шахрая та С. Мазлаха «До хвили. Що діється на Україні і з Україною» (1919), а також політичною та інтелектуальною діяльністю таких діячів, як М. Скрипник, О. Шумський, В. Чехівський, М. Хвильовий і М. Волобуєв. Вони сформували інтелектуальний підґрунт руху, заснований на переконанні, що соціалістична революція в Україні матиме успіх лише за умови, якщо водночас стане національною, тобто буде спрямована на звільнення від імперської залежності. Отже, націонал-комунізм поставав не як заперечення комуністичної ідеї, а як її українська інтерпретація, спрямована на поєднання класової боротьби з національними пріоритетами.

Визначальними рисами руху стали поєднання соціалістичних ідеалів із вимогою національної самобутності, критика великодержавного шовінізму більшовиків та утвердження принципу самостійності української радянської республіки. У центрі його програмних засад перебували три ключові постулати: власна партія, армія і уряд як атрибути українського радянського державотворення. Соціальна база руху складалася переважно з українського селянства і національної інтелігенції, які прагнули не лише соціальної справедливості, а й культурної автономії. Саме тому в програмних документах боротьбистів і укапістів наголошувалося на розвитку української мови, освіти й культури як на невід'ємних складових соціалістичної революції. Це засвідчує, що для українських лівих діячів національне питання не було другорядним, а розглядалося як структурна частина визвольного процесу.

Аналіз діяльності націонал-комуністичних партій 1918-1921 рр. показав, що боротьбисти й укапісти стали головними організаційними виразниками цієї ідеології. Вони активно впливали на політичне життя України, брали участь у визвольних змаганнях, керували повстанським рухом і намагалися оформити власний радянський державний апарат. Попри обмежені ресурси, ці

партії здобули значну популярність серед селянства й частини робітництва. Проте їхні прагнення до політичної самостійності викликали жорстку реакцію Москви: Комінтерн категорично відмовився визнати окрему українську компартію, а більшовицький центр послідовно домагався їх ліквідації. Саморозпуск боротьбистів у 1920 р. і укапістів у 1925 р. став кульмінацією процесу витіснення українського самостійного комунізму з політичного поля. Формально це відбувалося під гаслами «єдності революційних сил», але насправді означало втрату політичного суверенітету українського лівого руху. Водночас у межах КП(б)У ідеї націонал-комунізму певний час продовжували існувати у формі внутрішньої течії, зокрема в період політики українізації 1920-х років. Її ініціатори -колишні боротьбисти та укапісти (Шумський, Скрипник, Блакитний) -намагалися реалізувати національні вимоги через радянські інституції, розширюючи сфери застосування української мови, підтримуючи розвиток культури й освіти. Проте із посиленням авторитарного управлінського курсу Сталіна дана лінія була визнана «націоналістичним ухилом», а її представники піддані репресіям. Таким чином, еволюція українського націонал-комунізму -від самостійного політичного руху до приглушеної внутрішньопартійної течії, а згодом до повної ліквідації - відображає процес утвердження радянської моделі централізованого управління, що не допускала жодних форм ідеологічної різноманітності навіть у межах комуністичної доктрини.

Узагальнення проведеного дослідження дає змогу дійти висновку, що український націонал-комунізм зазнав багаторівневої трансформації - від ідеологічного маніфесту революційної доби до спроби його інституційного втілення, а згодом - до повного усунення силовими методами. Цей ідейний напрямок став відображенням прагнення українського суспільства синтезувати принципи соціальної справедливості з ідеєю національного самовизначення, водночас виявивши обмеженість радянського федералізму, який у своїй основі зберігав центризький характер. Попри остаточне придушення, рух відіграв помітну роль у формуванні національної версії

соціалістичного проекту, заклавши концептуальні засади для подальших теоретичних дискусій про співвідношення соціального й національного компонентів у розвитку української політичної думки. Таким чином, розділ засвідчив, що український націонал-комунізм був не лише породженням революційної доби, а й спробою сформулювати власну українську модель модерного соціалізму, зорієнтованого на державність, мову та культуру. Цей феномен, попри його короткочасність, став одним із найяскравіших проявів національної емансипації в умовах радянської системи. З огляду на це, подальший розгляд логічно спрямовується на наступний етап - політичний крах руху та його історичне значення, що дозволить простежити, як радянська влада зруйнувала ці ідеї, але водночас увічнила їх як трагічний і промовистий символ боротьби України за власну суб'єктність у добу тоталітаризму.

РОЗДІЛ 3

КРАХ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛ-КОМУНІЗМУ ТА ЙОГО ІСТОРИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ

3.1 Натиск радянської влади: репресії, адміністративний тиск, політична дискредитація

Після встановлення більшовицької влади в Україні радянське керівництво запровадило практику жорстокого «червоного терору». Уже під час захоплення Києва восени 1918 р. Михайло Муравйов видав **«Наказ №9» від 4 лютого 1918 р.**, яким наказував *«безпощадно знищити всіх офіцерів, юнкерів, гайдамаків, монархістів і всіх ворогів революції»*.] Протягом декількох днів у Києві відбулися масові розправи, грабежі й обшуки: за різними даними, лише в січні-лютому 1918 р. кількість страчених сягала 2-5 тис. осіб. Водночас аналогічні акції жорстокого терору відбувалися і на інших територіях: наприклад, в ніч на 23 лютого 1918 р. у Севастополі матроси Чорноморського флоту розстріляли сотні місцевих жителів – т.зв. “антирадянських змовників” (офіцерів флоту, діячів кримськотатарського руху, священників, інтелігенцію).

Радянська влада пізніше офіційно легітимізувала червоний терор: 2 вересня 1918 р. Всеросійський ВЦВК ухвалив постанову «про запровадження червоного терору», а нарком внутрішніх справ Г. Петровський підписав наказ про взяття в заручники представників «колишніх правлячих класів, офіцерів та інтелігенції» з правом масових страт.] «Червоний терор» ідеологічно виправдовувався як класове винищення буржуазії: у коментарі до декрету очільник Казанської ЧК М. Лаціс відкрито заявляв: «Ми не ведемо війни проти окремих осіб. Ми винищуємо буржуазію як клас... Перше питання, яке ми повинні поставити - до якого класу належить обвинувачений... У цьому - зміст і сутність червоного терору».] Таким чином, жорстокі страти, залякування

населення і репресії за найменшу підозру в нелояльності стали звичною практикою більшовицького режиму.

Одночасно радянська влада проводила політику ліквідації будь-якого політичного плюралізму і примусової консолідації лівих організацій. **Українські партії лівого спрямування** - найбільше суспільно впливові сили епохи революції (ліві есери, боротьбисти, націонал-комуністи) - піддавались тотальній дискредитації і витісненню. Наприклад, у 1918-1920 рр. активна діяльність **лівої фракції Української партії соціалістів-революціонерів (боротьбистів)** призвела до серйозних конфліктів з КП(б)У. В. І. Ленін і ЦК Комінтерну наполягали на безумовній ліквідації боротьбистів: «Усією політикою вести систематично... до ліквідації боротьбистів... Жодної провини їхньої не пропускати без негайного і суворого покарання». Такий курс заклав підґрунтя для фактичного поглинання боротьбистів: восени 1920 р. значна частина партії добровільно провадила курс самоліквідації і входження у лави комуністів, а в липні 1920 р. IV з'їзд УПСР(б) (боротьбистів) проголосив саморозпуск.

На аналогічному шляху опинилась **Українська комуністична партія (укапісти)** - націонал-комуністична організація, утворена на початку 1920 р. УКАП спочатку діяв легально, але вже у кінці 1924 р. Президія Виконавчого комітету Комінтерну вирішила про її ліквідацію. Цієї постанови дотримався IV з'їзд УКП (1-4 березня 1925), який саморозпустив партію. Після розпуску УКАП значна частина її членів перейшла до лав КП(б)У під тиском обставин[37, с. 145].

Приклади адміністративно-партійних репресій:

- **УКП (боротьбистів):** під тиском БПЦ і Комінтерну партія фактично згорнула незалежне існування. За наполяганням Москви 6-8 березня 1919 р. вона офіційно змінила назву на «УПСР-боротьбисти (комуністи)» та невдовзі приєдналася до КП(б)У.

- **Українська комуністична партія (УКАП, «укапісти»):** 24 грудня 1924 р. Президія Комінтерну постановила її розпуск і IV з'їзд УКП на поч. 1925 р. погодився на саморозпуск.

- **УПСР (ліве крило лівих соціалістів):** на поч. 1920-х левобережне крило УПСР (єсери-боротьбисти) намагалося домовитись із більшовиками, але після війни проти Польщі відбулося остаточне розколювання. Кульмінацією стало судове переслідування - «справа ЦК УПСР» в травні 1921 р. (див. далі).

- **інші партії:** у той же період закривалися чи примусово «самоліквідовувалися» інші соціалістичні організації (анархістів, меншовиків, націоналістів тощо) - фактично встановлювалась монопартійна система [18, с. 234].

Таким чином, всі ліві організації, що не підпорядковувалися КП(б)У, були витиснені з політичної арени. Їхні лідери постійно переконувалися: якщо не ліквідувати партію та не об'єднатися з більшовиками, то посідує звинувачення в «буржуазному націоналізмі» або «контрреволюції». Як наслідок, до 1925 р. в Україні встановився однопартійний режим, а будь-яка політична опозиція жорстоко каралася.

Утвердження радянської диктатури супроводжувалося створенням спеціалізованих каральних інституцій. Ще 20 грудня 1917 р. в Петрограді було створено Всеросійську ЧК під головуванням Ф. Дзержинського, і ця практика швидко поширилася на республіки. На території України 3 грудня 1918 р. було засновано **Всеукраїнську надзвичайну комісію (ВУЧК)** - орган «комуністичного терору», покликаний зміцнити більшовицьку владу. Влади також формували систему місцевих ревкомів і рад, які забезпечували зв'язок партійного керівництва з регіонами.

ЧК / ВУЧК мали широкі повноваження: проводили арешти, слідство і безпідставні розстріли «ворогів режиму», організовували масові розправи по селах, депортації і примусові трудові табори. Уже в квітні 1919 р. РНК РСФРР легалізував створення концентраційних таборів («Про табори примусових

робіт»), згодом подібні табори почали створювати і в Україні. Таким чином радянські спецслужби фактично поставили поза законом будь-яке суспільне явище, що могло стати альтернативою радянському порядку.

У порівнянні з іншими республіками слід зазначити, що подібні органи існували повсюди: в Білорусі та на Кавказі теж були організовані ЧК/ВЧК і місцеві ради народного контролю, які за аналогічними сценаріями влаштовували репресії проти «буржуазних націоналістів». Тобто уряд Кубані, Закавказзя чи Білорусі переймав досвід більшовицької Росії - «червоного терору» та централізованого контролю через комітети - і впроваджував жорсткі репресивні заходи у своїх регіонах.

Найбільш типовим проявом політичних репресій стали публічні судові процеси («справи»), скеровані на дискредитацію національних партійних еліт. Найвідоміший приклад - **“Справа ЦК УПСР” 1921 року**. У травні 1921 р. у великій залі Пролетарського будинку мистецтв у Києві відбулося показове засідання Верховного надзвичайного революційного трибуналу УСРР над керівниками Української партії соціалістів-революціонерів (лівої течії). Метою суду було скомпрометувати найпопулярнішу серед українського селянства партію незалежних соціалістів. На лаві підсудних опинилися представники не тільки УПСР, а й УСДРП(лівих) та УПСС; головними обвинуваченими були лідери УПСР - В.Голубович, Н.Петренко, І.Лизанівський, І.Часник, Ю.Ярослав (оних названо «провідними діячами» партії). Як зазначалося в офіційному звіті, «жодна справа... не мала такого великого значення й такого політичного резонансу, як справа Центрального комітету партії соціалістів-революціонерів» [24, с. 182].

Обвинувачували підсудних у злочинах «проти радянської влади», «буржуазному націоналізмі», «співпраці з ворогами» тощо. Процес мав відверто політичний характер: тривала слідча справа під різними назвами понад рік, а перейменування справ («ЦУПОК», «урядів УНР» тощо) слугували фасадом для масових арештів. Вироки процесу згодом призвели до тривалих таборів ув'язнення, заслання і навіть страти деяких учасників. Важливо, що

подібні «показові процеси» проводилися фактично щороку: більшість лідерів національних партій (електори Визвольної боротьби 1917-1921 рр.) проходили через радянські трибунали і отримували вироки - це був своєрідний інструмент знищення майбутньої опозиції [25, с. 314].

На рівні ідеології та пропаганди «націонал-комуністів» постійно таврували як «буржуазних націоналістів», «ворогів народу» та «контрреволюціонерів». Комуністичні газети й агітатори на всіх рівнях наголошували, що будь-яке прагнення української автономії чи самостійності - «петлюрівщина», яка загрожує єдності «дружби радянських республік». Політбюро КП(б)У закликала відкривати кримінальні справи проти найбільш «небезпечних» лідерів, а влада обіцяла «легалізацію» тільки тих, хто «впродовж революції не ухилявся від єдності з РСФРР» (як це було з частиною УПСР, що зблизилася з більшовиками у 1920 р.).

У партійних нарадах і пропагандистських брошурах націонал-комуністичні ідеї ототожнювали з «буржуазно-націоналістичною пропагандою» й «розколом єдиного революційного фронту». Наприклад, на одному з пленумів КП(б)У різко засудили діяльність боротьбистів за «прагнення створити окрему українську армію» і «підриг військової єдності УСРР та РСФРР». Усі, хто не «вкладається в схему» більшовиків, визначались як вороги радянської влади: як пише історик Т. Осташко, російське керівництво «впевнено обрало шлях політичних репресій... і кожен, хто не вкладався в схему, яку вони пропонували національним політичним елітам, визначався як ворог нового радянського ладу». Подібні гасла і риторика масово тиражувалися у пресі, в підручниках радянської історії та офіційних виступах - все це інструментально демонізувало ідеї національної окремішності в комунізмі.

Підсумовуючи, можна стверджувати, що «червоний терор», адміністративні репресії і дискредитаційні кампанії під корінь підірвали політичний та інтелектуальний потенціал українського націонал-комуністичного середовища. Протягом 1918-1921 рр. радянська влада

знищила весь легальний простір українських політичних партій, передусім незалежних соціалістичних організацій, змусивши їх до ліквідації або злиття з КП(б)У. Масові страти, депортації, судові процеси забрали найактивніших і найосвіченіших діячів (членів УПСР, УКАП, УПСС тощо). Як показують дослідження, така політика радянської влади швидко встановила монопартійну систему: використовуючи ЧК/ГПУ та суди, більшовики за короткий час сконсолідували всю владу у своїх руках. В підсумку ідеї українського «націонал-комунізму» на довгі роки опинилися під забороною, а їх потенційні носії або загинули, або вимушено асимілювалися у КП(б)У [6, с. 225].

Отже більшовицька влада системно поєднала «червоний терор», адміністративний тиск і пропагандистську дискредитацію, інституціоналізувавши репресії через ЧК/ВУЧК, показові процеси та примусові «самоліквідації» лівих українських партій. У 1918-1925 рр. це призвело до демонтажу політичного плюралізму й встановлення монопартійного режиму, у межах якого націонал-комунізм було криміналізовано та витіснено. Наслідком стала втрата кадрового й інтелектуального потенціалу українського лівого руху, що унеможливило його автономний розвиток.

3.2 Історичне значення українського націонал-комунізму

Український націонал-комунізм - це унікальний феномен національної історії та політичної думки 1920-х років, який поєднав ідеї радикального соціалізму з прагненнями української нації до державності. Він виник в умовах поразки УНР і кризи традиційних національних партій, коли частина українських соціалістів і лівих демократів ухвалила ідею збереження національної самобутності у союзі з радянською владою. Представники цього руху вважали, що побудова соціалістичного ладу може стати інструментом

реалізації **українських національно-державних прагнень**. Зокрема, ще в травні 1918 р. Олександр Шумський, один із провідних ідеологів руху, зізнався: «Я прийшов до комунізму з українського національного руху і до того ж не сам один, а з цілим загonom» [58, с. 314]. Таким чином, вони сприймали Українську РСР не просто як частину Радянської Росії, а як форму української державності, що мала розвиватися за національними інтересами.

Історично націонал-комунізм уперше з'явився в Україні наприкінці 1917 року. На відміну від більшовицького «коренебудівництва», що мало поступово ліквідувати національну окремішність в ім'я інтернаціональної єдності, українські націонал-комуністи виводили власні національні вимоги з марксистської теорії пролетарської революції. Вони наполягали на тому, що Україна має отримати значно ширшу автономію чи навіть фактичну державність у складі радянської федерації. До ключових ідей належали:

- **Рівноправність України у союзі з Росією:** вимога федеративних відносин, а не домінації Москви над Україною.
- **«Націоналізація» культури:** вільний розвиток української мови, культури та «національних форм пролетарської культури».
- **Союз соціалізму та національного визволення:** радянська влада має стати гарантом українського національного відродження, а не його пригнічення.

Вихід націонал-комуністичної ідеології було зумовлено суперечливими обставинами доби: поразкою Української Народної Республіки, розпачем ідеологічного поля (девастровано традиційні партії УСДРП, УПСР тощо) та грубим порушенням народних та культурних прав України з боку більшовицької Росії [31, с. 52]. Частина лівих діячів була переконана, що співпраця з більшовиками може зберегти українську самобутність - так вони могли «розірвати з Москвою психологічно», як закликав відомий письменник Микола Хвильовий.

Наприкінці 1917 - на початку 1918 р. сформувались перші течії націонал-комунізму в Україні. Зокрема, ліве крило Української соціал-демократичної

робітничої партії (УСДРП) - близько 225 осіб - створило власну групу, узгоджену з більшовиками, але з власною програмою щодо національного питання. У їхніх «Деклараціях» проголошувалося: **рівноправний союз України з Росією** за федеративним зв'язком і **вільний розвиток української пролетарської культури**. Цей список політичних вимог українських соціал-демократів повторив багато з того, що через роки вимагатиме й націонал-комуністичне крило в КП(б)У.

Одночасно 1918-1919 рр. виникали й інші групи. Так, Сергій Мазлах і Василь Шахрай (разом із Григорієм Лапчинським та частково Миколою Скрипником) наполягали на створенні самостійної Української комуністичної партії більшовиків. У своїх програмних працях - книзі В. Шахрая «Революція на Україні» (1918) та памфлеті Мазлаха і Шахрая «До хвилі: що діється на Україні і з Україною» (1919) - вони сформулювали доктрину, що поєднувала соціалізм з ідеєю національного відродження. Особливо важливо, що ця праця стала першим теоретичним маніфестом українського націонал-комунізму. В подальшому її висновки (Україна зобов'язана мати власний уряд, партію і армію, або ж бути «Південною Росією») стали орієнтиром руху [21, с. 66].

Ідеї націонал-комунізму в Україні охопили цілі партійні утворення та фракції. До них зараховують:

- **Боротьбисти** - ліве крило Української партії соціалістів-революціонерів (партія УПСР(б)), яке після антигетьманського повстання виступило проти Директорії УНР (1918 р.). Боротьбисти сформували власну Українську комуністичну партію (українських соціалістів-революціонерів) і вважали, що більшовиків слід змусити визнати самостійну українську радянську владу з окремою армією. У 1919 р. багато боротьбистів виступили за створення Української Червоної Армії, аби поставити Росії факт незалежної радянської України. Після того, як більшовики встановили владу, боротьбисти залишилися в легальній опозиції при радянському режимі.

- **Українська комуністична партія (УКП, укапісти)** - утворилась у Києві 1920 р. на базі колишньої незалежницької фракції УСДРП. Ідеологи

УКП визнавали, що українська революція може відбуватися тільки за союзу з радянською Росією, але на федеративних засадах і з повним контролем українців над власною державністю. УКП намагалася отримати статус «легального опозиціонера» та просити визнання Комінтерну, але її ініціативу не підтримали. У 1925 р. УКП саморозпустилася - її члени увійшли до лав КП(б)У, де активно підтримували українізацію.

- **Фракції всередині КП(б)У** - значна частина українських соціалістів приєдналася до комуністів і зайняла високі посади в Українській Радянській Республіці. Всередині КП(б)У існували групи націонал-комуністичного спрямування. Найвідоміші з них - лідери «східняцької течії» (так звані «федералісти»), серед яких були Сергій Мазлах, Василь Шахрай і Юрій Лапчинський. Вони вимагали відбити «націонал-революційний рух» у власні руки: пропонували створити самостійну комуністичну партію більшовиків в Україні та надати українській РСР якомога ширші права.

Головні партії - боротьбистів і Укапісти - проіснували до середини 1920-х. У 1920-1925 рр. боротьбисти були найчисельнішою самостійницькою силою (до 15 тис. членів) і в 1920 р. добровільно злились з КП(б)У за умов «українізувати» більшовицьку партію зсередини. Одночасно укапісти теж під тиском керівництва були ліквідовані - їхніх лідерів прийняли в ЦК КП(б)У, а 1925 р. партія припинила існування. Проте навіть після формального розпуску окремих угруповань ідеологи українського націонал-комунізму продовжували діяти в межах офіційної компартійної структури. Вони сповідували, що УСРР є українською національною республікою, і прагнули наповнити її радянську форму справжнім українським змістом: більш широка автономія, керівні посади для українців, утвердження мови та культури тощо.

Протягом 1920-х років націонал-комуністи намагалися впливати на політику радянської влади зсередини. Завдяки «коренізації» (українізації) влада фактично змушена була врахувати деякі національні вимоги. Уже в 1923 р. Іноземний комітет РКП(б) та партійні центри почали підтримувати політику українізації - українська мова, освіта та культура отримували більшу

автономію. На практиці під тиском національних мас почали відкриватися українські школи, друкуватися українські газети, зростав відсоток українців у компартійних кадрах [9, с. 95].

До середини 1920-х років націонал-комуністичні ідеї здобули відчутний вплив у культурному житті УСРР. Найпотужнішим їхнім виразником став Микола Хвильовий - письменник, критик, лідер літературного об'єднання «Гарт» і ініціатор ВАПЛІТЕ. У своїх памфлетах та статтях він наголошував, що українська культура має “йти в Європу”, позбуваючись провінційного наслідування російських зразків. Хвильовий стверджував, що розвиток української літератури повинен ґрунтуватися на прямих контактах із західноєвропейськими традиціями, а не проходити через московське посередництво. Його різке гасло “Геть від Москви!” стало ідейним викликом офіційній лінії партії й викликало занепокоєння керівництва. У 1926 р. Йосип Сталін у спеціальному листі до Кагановича засудив позицію Хвильового як “антирадянську” та “націоналістичну”, наголосивши на небезпеці відхилення від ленінської концепції культурної політики. Цей конфлікт став ключовим моментом боротьби між українським культурним відродженням і партійним централізмом .

У політичному керівництві УСРР націонал-комуністи також посідали впливові позиції. Одним із найяскравіших був Олександр Шумський - нарком освіти УСРР у 1925-1927 рр., виходець із середовища боротьбистів. Він активно розвивав політику українізації: розбудовував систему українських шкіл і вищих навчальних закладів, підтримував національну науку та культуру й виступав за реальне посилення прав УСРР у межах федерації. У своїх зверненнях до центру Шумський домагався заміни Лазаря Кагановича на українського керівника, вважаючи його політику занадто русифікаційною. Це викликало різку реакцію Москви. У листі від 26 квітня 1926 р. Йосип Сталін засудив “шумськізм” як небезпечний націоналістичний ухил, після чого Шумського було усунено з посади й переведено до Москви, що фактично означало кінець його політичної кар'єри.

Паралельно з політичним переслідуванням Шумського розгорталися внутрішньопартійні суперечки. Від кінця 1927 - початку 1928 рр. термін “шумськізм” став універсальним ярликом для означення будь-яких “націоналістичних ухилів” у партії. У цей час відділення Комуністичної партії Західної України (КПЗУ) подало до Комінтерну заяви про порушення національних прав українських комуністів, що спричинило гостру внутрішню кризу: частину діячів було засуджено та виключено з партії за “розкол” і “ухильництво”. Кульмінацією процесу стала кампанія 1932-1933 рр., коли під гаслом боротьби з “українським націоналізмом” радянське керівництво фактично згорнуло політику українізації. На засіданні Політбюро 7 липня 1933 р. від Миколи Скрипника зажадали публічного зречення своїх поглядів; того ж дня, не витримавши тиску, він учинив самогубство. Його смерть стала символічним кінцем українського націонал-комунізму. У подальші роки сталінський режим остаточно знищив рух: у 1932-1937 рр. багато діячів націонал-комуністичного середовища було оголошено “буржуазними націоналістами”, “волобуєвцями” або “контрреволюціонерами” й репресовано. Так завершилася українська «національна відлига» 1920-х років: українізація була згорнута, а її ідейні носії фізично усунуті радянською владою.

Попри жорстоке придушення, ідеї українського націонал-комунізму зберегли вплив у наступних десятиліттях. Їхній інтелектуальний спадок відчутно позначився на дискурсі української культури й політичної думки другої половини ХХ століття. Уже в добу «хрущовської відлиги» шістдесятники знову порушили питання, які раніше піднімали націонал-комуністи: про статус української мови, культуру, національну самобутність і межі радянського інтернаціоналізму. Особливо яскраво це виявилось у праці Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?» (1965), де повторюються ключові мотиви 1920-х років - критика русифікаційної політики та обстоювання культурної автономії України. Навіть окремі діячі радянської номенклатури, як-от Петро Шелест (перший секретар ЦК КПУ у 1963–1972

пр.), частково використовували ідеї про національну специфіку та розвиток української культури в межах радянської системи [16, с. 87]. Це свідчить, що націонал-комуністи заклали важливий інтелектуальний орієнтир для подальших поколінь і започаткували дискусію про місце української національної ідентичності в умовах імперського центру.

В незалежній Україні йде активне переосмислення феномену націонал-комунізму. Його вважають спробою поєднати, здавалося б, непоєднувані речі - тоталітарний комуністичний режим і повноцінну українську державність. Науковці з України та інших країн провели низку досліджень (згадаємо фундаментальну працю Джеймса Мейса «Communism and the Dilemmas of National Liberation»), які показали, що цей рух висвітлив межі більшовицької політики національностей. Як зазначають історики, національна політика 1920–1930-х років і намагання «українізувати» радянську державу - все це демонструвало силу українського національного руху та його вразливість під тиском Москви. Націонал-комуністи спровокували дискусію: чи можуть ідеали національного суверенітету співіснувати з комуністичною ідеологією? Хоч ці пошуки виявилися трагічними, вони залишили по собі багату спадщину. І сьогодні цей історичний досвід нагадує про важливе: нехтування національними прагненнями у багатонаціональній державі рано чи пізно призводить до конфлікту [14, с. 73].

Микола Скрипник - один із лідерів українського націонал-комунізму, нарком освіти УСРР (1927-1933). За сприяння Скрипника було посилено українізацію освіти та культури, хоча потім він став однією з основних жертв сталінського «націонал-ухильництва».

Микола Хвильовий (портрет роботи Михайла Жука, 1925) - український письменник, який став голосом культурного націонал-комунізму. У своїх статтях він аргументував ідею вільного розвитку української культури, орієнтацію на Захід та «психологічний розрив з Москвою». Його заклики «Геть від Москви» стали приводом для критики та переслідувань, але й

демонструють, що націонал-комуністи були спроможні поставити під сумнів офіційні імперські тези.

Отже, український націонал-комунізм залишив важливі уроки для історії. Він показав, що навіть у рамках радянської системи національні прагнення не можна просто списувати, а їхнє придушення призводить до конфліктів і репресій. Хоч рух тривав недовго, він справив глибокий вплив на суспільну думку, культури та політику - як у міжвоєнні роки, так і в наступні епохи. Його пам'ять і дослідження доводять, що питання національної самобутності України завжди залишалися актуальними, навіть за найжорсткішого ідеологічного тиску.

Український націонал-комунізм став спробою інтелектуального й політичного синтезу, що на короткий час інституалізував частину національних вимог у формі українізації та культурної автономії. Його поразка виявила межі більшовицького централізму та показала, що національний суверенітет несумісний із тоталітарною уніфікацією. Попри репресії, ідейна спадщина націонал-комуністів сформувала тривку рамку для подальших дискусій про місце української мови, культури й державності у наддержавних проектах XX століття.

У результаті проведеного дослідження можна дійти висновку, що крах українського націонал-комунізму був не стільки наслідком внутрішньої ідейної слабкості чи дезорганізації кадрового складу, скільки результатом системної, багаторівневої політики більшовицького центру, яка комбінувала репресивний примус, адміністративно-партійне тиснення та цілеспрямовану дискредитацію альтернативних лівих програм. На політичному рівні ключову роль відіграла інституціоналізація насильства (ЧК/ВУЧК, показові процеси) та керовані «самоліквідації» опозиційних лівих партій, що зруйнували інфраструктуру націонал-комуністичного руху як організованого суб'єкта. На ідеологічному рівні відбулося послідовне маркування вимоги реальної федеративності та культурно-мовної суб'єктності як «буржуазного націоналізму», що знімало легітимність із будь-яких спроб поєднати

соціалістичну державність з українською національною самобутністю. Водночас розділ засвідчив подвійну природу процесів 1920-х років: політика коренізації/українізації, зумовлена потужним національним запитом і участю націонал-комуністів у владних структурах, стала як короточасним «вікном можливостей», так і інструментом подальшого державного контролю. Саме завдяки цій політиці на певний час інституціалізовано частину вимог руху (мова, школа, кадри, культурні інституції), однак успіх українізації загострив конфлікт із центром і спровокував наступ на централізацію, що завершився тавруванням «шумськізму» та «хвильовизму», згортанням автономних ініціатив і персональними репресіями проти ключових діячів. Отже, українізація постала як парадоксальна точка перетину: з одного боку, вона засвідчила життєздатність українського національного проєкту, а з іншого - стала «будинком зі скляними стінами», у якому чітко проявилася глибока несумісність ідеї національного суверенітету з логікою більшовицького унітаризму.

Важливим підсумком є виявлення механізму, через який поразка організованого руху перетворилася на тривалий інтелектуальний спадок. Навіть після розгортання репресій і демонтажу самостійних партійних структур націонал-комуністичний дискурс не зник: він перейшов у внутрішньопартійні дискусії, культурні практики та пізніші хвилі рефлексії над національною політикою в СРСР. У такій перспективі цей феномен постає не просто як епізод політичного протистояння, а як лабораторія формування модерної української державницької думки, у якій було випробувано синтез ідей соціальної справедливості, федеративного устрою та національно-культурної самобутності. Власне, крах моделі засвідчив межі радянської «політики національностей», а інтелектуальна спадщина руху - від практик українізації до культурної полеміки - стала ресурсом пізніших поколінь у дискусії про статус мови, культури й політичної суб'єктності в наддержавних об'єднаннях.

Зіставлення репресивних технологій, адміністративних рішень і пропагандистських наративів у межах розділу дозволяє побачити цілісну логіку демонтажу альтернативи: силове усунення організацій, спрямування лідерів до КП(б)У з подальшим «очищенням» кадрів, ідеологічне витіснення у маргіналії - усе це зводилося до конструювання монопартійного простору, в якому національна відмінність могла існувати лише як декоративна, контрольована форма. Водночас реконструйовано причинно-наслідковий ланцюг: від революційних вимог федеративності й окремішності посновних державних інститутів – через тактичний компроміс «українізації» – до стратегічного згортання автономії та персоніфікованих каральних практик. Саме така зв'язка пояснює, чому політична поразка не нівелювала інтелектуального значення явища: націонал-комуністи змістили фокус дискусії з «допустимості» національного у соціалізмі до питання про інституційні гарантії суверенності в умовах централізованого режиму.

Отже, аналіз матеріалів дозволяє зробити висновок про те, що український націонал-комунізм виконав подвійну історичну функцію. По-перше, як практично-політичний проєкт, він на певний час створив умови та інституційні можливості для національного відродження в межах радянської системи, тим самим підтвердивши потенціал української державності модерного типу. По-друге, як інтелектуальний напрям, він показав межі та суперечності більшовицького централізму, залишивши сталу аналітичну основу для подальших етапів осмислення національної ідеї. Саме крізь таку подвійну перспективу поразка руху постає не просто наслідком силового домінування центру, а й свідченням глибокої несумісності тоталітарної уніфікації з принципом національного суверенітету.

ВИСНОВКИ

Таким чином, у ході дослідження ми дійшли до наступних висновків.

1. Стан наукової розробки проблеми українського націонал-комунізму. Історіографічний аналіз показав, що феномен українського націонал-комунізму посідає особливе місце в політичній та інтелектуальній історії ХХ століття, проте комплексне його осмислення в українській науці з'явилося лише в останні десятиліття.

У радянський період дана проблематика перебувала під ідеологічною заборонаю, а сам термін «націонал-комунізм» мав виключно негативне забарвлення. Перші спроби об'єктивного аналізу здійснили представники української діаспори - Іван Лисяк-Рудницький, Любомир Винар, Тарас Гунчак, які розглядали націонал-комунізм як закономірну реакцію українського інтелектуального середовища на імперський централізм Москви. В Україні відродження наукового інтересу до цієї теми розпочалося у 1990-х рр. у працях В. Верстюка, В. Солдатенка, В. Даниленка, Г. Касьянова, І. Гирича, які наголосили на багатшаровості цього феномена, що поєднав соціальну революційність із національною ідеєю.

Сучасна історіографія демонструє поступовий перехід від політичної оцінки явища до його ідейно-філософського аналізу. У працях М. Юрія, І. Хмельовського, О. Ковальчука акцент робиться на внутрішніх суперечностях українського націонал-комунізму - спробі синтезу двох несумісних світоглядних моделей: пролетарського інтернаціоналізму та національної самодостатності.

Попри значний поступ у дослідженні, питання взаємозв'язку націонал-комунізму з процесами національного відродження, його культурного виміру, ролі у формуванні модерної української ідентичності залишаються актуальними для подальших студій.

2. Джерельна база дослідження. Джерельну основу становлять політичні документи, програмні матеріали партій і угруповань, публіцистика та епістолярна спадщина діячів українського націонал-комунізму, а також офіційні постанови й циркуляри радянських органів влади, що визначали політику щодо національного питання. Особливе значення мають твори Миколи Хвильового, Миколи Скрипника, Олександра Шумського, Василя Еллана-Блакитного, Григорія Гринька - не лише як літературно-публіцистичні тексти, а як ідеологічні маніфести нового типу мислення. До джерел також належать матеріали періодики 1918-1921 рр. («Боротьба», «Комуніст», «Шлях перемоги»), протоколи з'їздів КП(б)У, стенограми виступів і звіти ЦК КП(б)У, що дозволяють реконструювати дискусії навколо національної політики в межах більшовицької системи.

3. Теоретико-методологічні засади. Дослідження базується на принципах історизму, об'єктивності, міждисциплінарності та комплексного підходу. Поєднання історико-порівняльного, контент-аналітичного, біографічного і дискурс-методів дало змогу не лише описати факти, а й інтерпретувати український націонал-комунізм як форму політичної думки, а не лише як партійне явище. Методологічно важливою стала опора на концепції модернізму у націотворенні (Е. Геллнер, Б. Андерсон) та ревізію класичного марксизму в умовах багатонаціональних імперій. Це дозволило розглядати націонал-комунізм як спробу «українізувати» соціалістичну модель, пристосувавши її до етнокультурних особливостей суспільства. Застосування міждисциплінарного підходу - історико-політологічного, соціокультурного, ідейно-філософського - дало можливість дослідити феномен у ширшому контексті європейських трансформацій доби революцій та модернізаційних зрушень.

4. Генеза українського націонал-комунізму. Витоки цього явища сягають часу Першої світової війни та революційних подій 1917-1918 рр., коли український соціалістичний рух зіткнувся з дилемою поєднання ідеї соціальної рівності з прагненням державної незалежності. В умовах краху

імперій, соціальних революцій та боротьби за владу виникла потреба в новій ідеології, здатній інтегрувати національні і соціальні ідеали.

Націонал-комунізм постав як відповідь на розчарування в традиційних партійних програмах УСДРП, УПСР, лівих есерів. Його формування пов'язане з діяльністю таких діячів, як Василь Еллан-Блакитний, Олександр Шумський, Григорій Гринько, Микола Скрипник, які прагнули поєднати український національний рух із радянською владою, перетворивши останню на інструмент відродження української культури.

Інтелектуальним підґрунтям руху стали український соціал-демократизм доби Центральної Ради, ідеї М. Драгоманова та М. Павлика про «соціальний гуманізм» і федералізм, а також вплив марксистської критики імперіалізму. Саме синтез цих ідей створив основу для появи своєрідної форми «українізованого соціалізму», що відстоював право українців на власну політичну суб'єктність у межах радянського проекту.

5. Програмні засади та соціальна платформа українського націонал-комунізму. Ідеологія українських націонал-комуністів ґрунтувалася на кількох головних принципах:

- визнання соціалістичного устрою як історичної неминучості, але з наголосом на рівноправності націй у його межах;
- вимога максимальної політичної, економічної й культурної автономії України в складі радянської федерації;
- відстоювання української мови, освіти, літератури та культурної самостійності як невід'ємного елемента соціалістичної модернізації;
- орієнтація на союз робітників і селян як основи майбутньої держави, але при визнанні особливої ролі національної інтелігенції у процесі культурного відродження.

Ці положення чітко виявляються у програмних документах Української комуністичної партії (боротьбистів) та у працях їхніх лідерів. Націонал-комунізм прагнув не заперечити радянську систему, а реформувати її зсередини, надаючи їй українського змісту. Водночас він виявлявся в

літературі та мистецтві, ставши ідейною платформою для дискусій 1920-х рр. («Хвильовізм», рух за культурну автономію). Таким чином, соціальна платформа націонал-комунізму поєднувала соціальну революційність із гуманістичною концепцією національної самореалізації.

6. Діяльність українських націонал-комуністичних партій у 1918-1921 рр. У цей період діяло кілька організацій, що репрезентували націонал-комуністичний напрям - насамперед Українська комуністична партія (боротьбистів) та Українська партія соціалістів-революціонерів (лівих). Їхня політична еволюція від автономізму до повного підпорядкування більшовицькому центру демонструє драматизм спроби узгодити національні прагнення із радянською моделлю влади.

Боротьбисти виступали за створення українського радянського уряду, незалежного від РКП(б), за українізацію армії та адміністрації, за визнання української мови державною. Вони відіграли важливу роль у встановленні радянської влади в Україні 1919 р., проте вже 1920 р. під тиском Москви були змушені самоліквідуватися, увійшовши до складу КП(б)У. Їхні лідери - Еллан-Блакитний, Гринько, Шумський - намагалися зберегти свої позиції у партійних структурах, але поступово опинилися під наглядом і переслідуванням.

Попри короткий період існування, ці партії започаткували українську версію комунізму, у центрі якої стояла не класова, а національна проблема. Їхній досвід став прикладом того, як ідеї соціальної справедливості могли бути адаптовані до національних інтересів, хоч і не витримали тиску централізованої радянської системи.

7. Причини краху і історичне значення українського націонал-комунізму. Крах українського націонал-комунізму був обумовлений сукупністю внутрішніх і зовнішніх факторів. По-перше, це непримиренна позиція московського більшовицького центру, який сприймав будь-які прояви національної самостійності як загрозу своїй владі. Політика «єдиного партійного курсу» у 1920-1921 рр. остаточно ліквідувала простір для ідейної автономії. По-друге, сам рух не мав достатньої організаційної єдності - між

його представниками існували різні бачення співвідношення національного і соціального, що послаблювало їхні позиції перед тиском ззовні. По-третє, соціальна база руху залишалася вузькою: він спирався переважно на інтелігенцію, тоді як селянство, виснажене війнами й продрозкладкою, не поділяло його культурних ідеалів.

Попри поразку, український націонал-комунізм мав величезне історичне значення. Він став спробою створити власну модель українського соціалізму - альтернативу як московському більшовизму, так і традиційному націоналізму. Ідеї Еллана-Блакитного, Скрипника, Шумського згодом трансформувалися у політику українізації 1920-х рр., що на короткий час дала змогу розвитку української культури в межах СРСР. Цей досвід продемонстрував, що національна ідея не зникає навіть у рамках унітарних імперських проєктів, а лише шукає нових форм самореалізації.

Історична трагедія українського націонал-комунізму полягає в тому, що його творці намагалися узгодити свободу нації з диктатурою пролетаріату, духовне відродження з тоталітарною системою, гуманістичні ідеали з політичним насильством. Їхній крах став свідченням неможливості синтезу національного і комуністичного у межах централізованої радянської держави. Водночас цей досвід залишив потужний слід у розвитку української політичної думки, ставши джерелом для подальших пошуків «третього шляху» між імперією і незалежністю, між соціальною рівністю і національною самостійністю.

Переосмислення спадщини українського націонал-комунізму сьогодні дозволяє глибше зрозуміти складність історичного вибору української інтелігенції початку ХХ століття, а також оцінити, якою ціною здобувалася національна самосвідомість у добу революцій. Саме тому вивчення цього феномена не лише заповнює прогалину в історичній науці, а й допомагає сучасній Україні усвідомити власний досвід боротьби між ідеалами соціальної справедливості та потребою державної незалежності.

Отже, феномен українського націонал-комунізму у 1918-1921 рр. - це не епізод чи відхилення, а важлива спроба інтелектуальної еліти знайти модель суспільного устрою, де соціальне і національне могли б співіснувати. Хоча цей проект зазнав поразки, він залишив помітний слід у формуванні політичної культури України та її подальших пошуках шляху між Заходом і Сходом, між національною і соціальною ідеями.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

1. Винар Л. Українська історіографія та національне відродження. Нью-Йорк: УВАН, 1982. 348 с.
2. Верстюк В. Українська Центральна Рада. Київ: Наукова думка, 1997. 382 с.
3. Верстюк В. Махновщина: селянський рух на Україні 1918-1921 рр. Київ: Наукова думка, 1992. 286 с.
4. Гринько Г. Український комунізм. Харків: Книгоспілка, 1921. 156 с.
5. Гунчак Т. Україна: перша половина XX століття. Нариси політичної історії. Київ: Либідь, 1993. 384 с.
6. Гусев В. Український націонал-комунізм 1918-1933 рр. Київ: Основи 1996, 290 с.
7. Гирич І. Ідея України у європейському контексті. Київ: Смолоскип, 2011. 472 с.
8. Даниленко В. Українська інтелігенція у 1920-ті роки: соціальний портрет та історична доля. Київ: Інститут історії України НАН України, 2000. 352 с.
9. Єрмоленко А. Націонал-комунізм в Україні: спроба політичного синтезу. Київ: Видавництво ім. Олени Теліги, 2008. 276 с.
10. Українська революція 1917-1921 рр. Документи і матеріали. Т. 1-3. Київ: Інститут історії України НАНУ, 2017.
11. Ільєнко І. Українська національна ідея і комунізм у 1920-х роках. Київ: Либідь, 2004. 284 с.
12. Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960-1980-х років. Київ: Либідь, 1995. 352 с.
13. Касьянов Г. Українська інтелігенція на рубежі XIX-XX століть: соціально-політичний портрет. Київ: Либідь, 1993. 350 с.

14. Ковальчук О. Націонал-комунізм в українському політичному русі: ідеологічний феномен. Київ: ІПіЕНД НАН України, 2014. 248 с.
15. Копиленко О. Історія українського парламентаризму. Київ: Юрінком Інтер, 2001. 440 с.
16. Кудрявцев О. Українська державність і більшовицька концепція автономії (1917-1923 рр.). Харків: Основа, 2006. 256 с.
17. Литвин В. Політична історія України ХХ століття. Київ: Генеза, 2003. 736 с.
18. Лозовий В. Національне питання в політиці КП(б)У (1918-1925 рр.). Київ: Вища школа, 1989. 280 с.
19. Майборода О. Історія політичної думки України ХХ ст. Київ: Генеза 2010, 496 с.
20. Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. Прага: Український громадський видавничий фонд, 1942. 320 с.
21. Марочко В. Українська інтелігенція і влада в 20-ті роки ХХ ст. Київ: Інститут історії України НАНУ, 1999. 268 с.
22. Матвієнко В. Український націонал-комунізм у 20-ті роки: спроба інтерпретації. Київ: Основи, 1998. 240 с.
23. Павлюк О. Націонал-комунізм як феномен української політичної думки. Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2002. 300 с.
24. Пиріг Р. Українське питання в політиці більшовиків (1917-1923 рр.). Київ: Наукова думка, 1993. 272 с.
25. Рубльов О. Українські політичні партії кінця ХІХ - початку ХХ ст. Київ: Основи, 1998. 366 с.
26. Сарбей В. Національне відродження України. Київ: Вища школа, 1999. 384 с.
27. Скрипник М. Вибрані твори. Київ: Дніпро, 1991. 256 с.
28. Солдатенко В. Українська революція. Концептуальні проблеми. Київ: Парламентське видавництво, 2011. 432 с.

29. Солдатенко В. Націонал-комунізм і українська революція. Київ: Парламентське видавництво, 2017. 472 с.
30. Срібняк І. Політичні настрої української інтелігенції в добу революцій. Київ: Смолоскип, 2010. 252 с.
31. Старовойтенко І. Політична культура українського суспільства 1917-1921 рр. Київ: Либідь, 2015. 318 с.
32. Степаненко В. Національне і соціальне у політичній думці України ХХ ст. Полтава: РВВ ПНПУ, 2013. 292 с.
33. Субтельний О. Україна: історія. Київ: Либідь, 1991. 512 с.
34. Телегуз М. Ідеологічна еволюція українських лівих партій у 1917-1921 рр. Чернігів: ЧНПУ, 2012. 204 с.
35. Турченко Ф. Україна і Росія: проблеми взаємин у ХХ ст. Київ: Генеза, 2003. 400 с.
36. Хвильовий М. Твори. У 2 т. Т. 1. Київ: Дніпро, 1990. 430 с.
37. Хмельовський І. Ідейна еволюція українського націонал-комунізму. Харків: ХНУ, 2018. 248 с.
38. Шаповал Ю. Україна 20-50-х років: сторінки ненаписаної історії. Київ: Генеза, 1993. 280 с.
39. Шумський О. Вибрані статті і промови. Київ: Політвидав, 1927. 180 с.
40. Юрій М. Націонал-комуністична ідеологія в українській політичній думці 1920-х років. Київ: НаУКМА, 2015. 254 с.
41. Luckyj G. Ukrainian Literature in the Twentieth Century: A Reader's Guide. Toronto: University of Toronto Press, 1992. 288 p.
42. Sysyn F. Between Poland and the Ukraine: The Dilemma of Ukrainian Communism. Cambridge: Harvard Ukrainian Research Institute, 1985. 224 p.
43. Shkandrij M. Marxists, Modernists and the Nation: The Ukrainian Literary Discussion of the 1920s. Edmonton: CIUS Press, 1992. 334 p.
44. Shkandrij M. Ukrainian National Communism: Ideology and Politics. New Haven: Yale University Press, 2015. 380 p.

45. Reshetar J. *The Ukrainian Revolution 1917-1920: A Study in Nationalism*. Princeton: Princeton University Press, 1952. 356 p.
46. Rudnytsky I. *Essays in Modern Ukrainian History*. Edmonton: CIUS Press 1987, 480 p.
47. Magocsi P. *A History of Ukraine*. Toronto: University of Toronto Press, 2010. 784 p.
48. Hunczak T. (ed.) *Ukraine: The Challenges of World War I and Revolution*. Cambridge: Harvard Ukrainian Studies, 1988. 368 p.
49. Yekelchuk S. *Stalin's Empire of Memory: Russian-Ukrainian Relations in the Soviet Historical Imagination*. Toronto: University of Toronto Press, 2004. 256 p.
50. Liber G. *Soviet Nationality Policy Urban Growth and Identity Change in the Ukrainian SSR 1923-1934*. Cambridge: Cambridge University Press, 1992. 328 p.
51. Serbyn R. *Ukrainian Communism and Moscow: The National Question in Soviet Ukraine 1917-1933*. Montreal: McGill University, 1981. 294 p.
52. Krawchenko B. *Social Change and National Consciousness in Twentieth-Century Ukraine*. Edmonton: CIUS Press, 1985. 368 p.